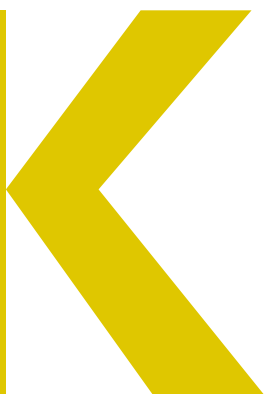

Tumba – Rikens ständers pappersbruk 4
Wrangelska palatset eller Kungshuset 24
Tigerburarna på Skeppsholmsberget 30

Kulturvärden utges av Statens fastighetsverk med fyra nummer om året

Postadress Box 2263, 103 16 Stockholm

Gatuadress Packhusgränd 7

Telefon 08-696 70 00

Telefax 08-696 70 01

E-post kulturvarden@sfv.se

www.sfv.se

ISSN 1104-845X

Ansvarig utgivare och redaktör

Hans Landberg

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas

innehåll. Endast artiklar signerade SFV

samt s. 3 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer

Catrine Arvidsson, Johan Bohlin, Bo Jonsson,

Katarina Juvander, Hans Landberg, Magnus

Larsson, Jan Lisinski, Erland Montgomery,

Staffan Nilsson, Göran Prage.

Foto/Illustrationer

Aix Arkitekter 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23;

Rune Axelsson 14, 15; Nina Broberg 3;

Helsingborgs museum 25; O. Eriksson 27b, 29;

KrA 36, 37b; Åke E:son Lindman 38b; Hans

Landberg 3a, 37a, 38a, 40b; Dick Norberg 4, 6,

7, 8, 10, 11, 12, 13; Lena Simonsson 38c; SFV

27a, 28a; SSHM 40c; SSM 26, 28b, 30, 32a,

34; Tumba bruk 9; Wingårdh arkitekter 39

Omslag

'Stora stenhuset' vid Tumba bruk.

Foto Dick Norberg.

Produktion Statens fastighetsverk

Layout och typografi Marie Glase

Tryckeri Trydells, Laholm

Prenumeration Se sista sidan!

LEDARE: Nya utmaningar väntar SFV	3
Tumba – Riksens ständers pappersbruk	4
Den mindre dubbelögade bastborrens förhållande till svenska staten	14
Dokumentation för bevarande – om Drottningholms slotts interiörer	16
Wrangelska palatset eller Kungshuset	24
Tigerburarna på Skeppsholmsberget	30
Notiser	38
Briggen på Skeppsholmen	40

Nya utmaningar väntar SFV

Statens fastighetsverk (SFV) står ständigt inför utmaningar i sin dagliga verksamhet. Det är utmaningar som kräver att vi tar oss an dem i en positiv och konstruktiv anda. Vi arbetar internt med allehanda verktyg för att skapa de allra bästa förutsättningar för att lyckas. En grundläggande förutsättning är att det finns gemensamma värderingar som hålls högt i organisationen på alla nivåer. En annan är att det utövas ett ledarskap som skapar den arbetsglädje och det professionella agerande som krävs. Inom SFV får dessa frågor en alltmer framträdande plats.

Bland de verktyg vi har i vår verktygslåda är givetvis verksamhetssystemet en grundbult. Det är 'Vårt sätt att arbeta'. Här integreras både kvalitets-, miljö- och arbetsmiljöledningssystem. Kombinerat med en ansats motsvarande balanserade styrkort, ett system med årliga resultatkontrakt och vårdprogram med mera ger det förutsättningar för både god verksamhets- och ekonomistyrning i verket till båtnad för alla, det vill säga kunder, uppdragsgivare, ägare, den egna personalen, våra samarbetspartners och sist men inte minst allmänheten.

Hur väl vi lyckas anta alla utmaningar är givetvis beroende av den kompetens vi själva har eller på ett professionellt sätt handlar upp. SFV har ett mycket stort behov av olika professioner för att kunna hantera det stora spektrum av frågor verket spänner över. Det är också hela tiden fråga om att pröva vad som är optimalt att ha i egen regi och vad som med fördel kan köpas på marknaden. Till slut är det kunderna som avgör vad som är mest fördelaktigt och effektivt.

Lika viktigt för att framgångsrikt kunna ta sig an alla utmaningar är att SFV visar största möjliga öppenhet och aktivt informerar om sin verksamhet och allas vår gemensamma egenom. SFV arbetar på skilda sätt för att förbättra informations-spridningen, med hemsidan www.sfv.se som bas.

En annan avgörande fråga för SFV är hur organisationen ser ut. Med jämna mellanrum måste vi ställa oss frågan om den är väl anpassad till att lösa de uppgifter verket tilldelats. Omvärlden förändras ständigt och så gör också de uppgifter som verket har. Om SFV ska kunna ta sig an nya stora förvaltningsuppgifter måste också organisationen kunna anpassas härtill.

En väsentlig princip i det sammanhanget, som tillämpas av flertalet fastighetsföretag, är närhetsprincipen. En annan prin-

cip är vilken typ av fastigheter som det rör sig om. En tredje utgångspunkt är givetvis att uppnå bästa möjliga ekonomiska effektivitet i förvaltningen. Dessa principer speglas i stor utsträckning i SFV:s organisation med hänsyn tagen till den sammansättning och lokalisering som SFV:s fastigheter har för närvarande.

Allt detta är väsentligt när nya förvaltningsobjekt med mer eller mindre stor säkerhet avtecknar sig i skyn. Säkert är att vi redan fått in gamla Centralposthuset i Stockholm. När det gäller nya nationella symbolbyggnader har SFV i år färdigställt världskulturmuseibyggnaden i Göteborg, uppförandet av House of Sweden i Washington inleds nu och bland kommande nationella symbolbyggnader kan av allt att döma konturerna av en ny sametingsbyggnad i Kiruna anas. Vid årsskiftet kommer Försäkringskassans byggnader in i SFV:s förvaltning. I höst får vi dessutom ett nytt försvarsbeslut, vad det nu kan leda till i form av nya förvaltningsobjekt för SFV. Redan finns det ett antal befästningar som sedan en tid ligger hos regeringen för beslut. Likaså finns en lista med gamla fyror, där de berörda verken är ense om att de ska föras över till SFV. Förutom detta aktualiseras med jämna mellanrum både separata objekt och hela kulturmiljöer som SFV borde ta hand om som en del av det nationella kulturarvet. Därutöver ökar intresset för att bevara vissa industriella miljöer genom statens försorg. I själva verket verkar det inte finnas några gränser för vad som kan hänföras till det nationella kulturarv som SFV är satt att förvalta. Den gräns som finns är den krassa ekonomiska verkligheten för staten.

Det är SFV:s skyldighet att bedriva verksamheten på ett så effektivt sätt som möjligt inom de gränser och de förändringar av dessa som statsmakterna beslutar. Det innebär att SFV måste leva upp till mycket högt ställda krav när det gäller att anpassa verksamheten till nya förhållanden. Verket måste därför visa en hög grad av förändringsbenägenhet utifrån de krav som kunder, uppdragsgivare och ägare har. Ambitionen måste vara att organisationen i ännu högre grad ansluter till de nämnda tre principerna – närhet, fastighetstyp och ekonomisk effektivitet – när nu SFV i olika skeenden tillförs nya fastigheter att förvalta.

BO JONSSON *Generaldirektör*

A scenic view of a paved path leading through a park-like setting. On the left, a large, mature tree with dense green foliage dominates the foreground. To its left, a portion of a yellow building with a tiled roof is visible. In the background, another yellow building with a gabled roof and a chimney is situated. On the right side of the path, there is a well-manicured hedge and a large, two-story yellow house with a gabled roof and a chimney. The sky is bright with some light clouds. The overall atmosphere is peaceful and well-maintained.

Tumba – Riksens ständers
pappersbruk

Miljön på Tumba bruk är unik. Inte bara för att byggnader ur brukets långa historia samsas sida vid sida längs den allékantade bruksgatan, utan för att brukets historia också är historien om det svenska sedelpapperet.

Sedan grundandet 1755 har namnkunniga arkitekter format Tumba bruk till en lågmäld idyll där bruksmiljön berättar om 250 år av obruten papperstillverkning. Men Tumba bruk är också svensk sedelhistoria. En historia som är världens längsta och som innehåller sådant som människo-smuggling, divalater och dubbel bokföring.

KATARINA JUVANDER, *Författare, arkitekturhistoriker*

DET VAR EN GÅNG en man i ett annat land som ljög för sin arbetsgivare och sade att han var sjuk. Han sade att han måste åka till en bondgård och vila upp sig. Han var tvungen att ljuga, det han skulle göra var inte bara farligt. Det var olagligt. Hans bror, som hade försökt göra samma sak, hade blivit upptäckt och hamnat i fängelse. Men mannen tog risken och åkte till bondgården. På bondgården var han bevakad.

Med hjälp utifrån lyckades han fly. Bondgården låg i Holland och mannen, förklädd till bonde, flydde ända till Tyskland. Till en adress i Hamburg som han för säkerhets skull hade fastsydd på en lapp i sina kläder. Samtidigt lämnade hans hustru deras gemensamma hem i holländska Zaandijk, utan att säga något till någon gick hon bara därifrån. Hon förenades med sin make någonstans mitt i hans flykt och troligen kom de till Hamburg tillsammans.

Från Hamburg tog de sig vidare till Wismar där de träffade en skeppare som tog dem med på sin båt och en försommar-dag 1758 anlände det holländska paret till Dalarö. Ungefär så börjar historien om det första svensktillverkade sedelpapperet och Tumba bruk.

Svensk sedelhistoria är världens längsta. Den börjar 1661 när Stockholms Banco utfärdade kreditivsedlar till « ... dhen som uthi Stockholms Banco redha penningar werckeligen in-neständhes hafver. » Ett smidigt litet pappersark med samma värde och funktion som de otympliga plåtmynten. Papperspengarna var en välkommen världsnyhet, men de var bara på tillfälligt besök. Kreditivsedlarna blev värdelösa när Stockholms Banco gick i konkurs 1668. Ståndsriksdagen tog över

Duktiga pappersarbetare var hårdvaluta och bruksledningen ville inte att arbetarna skulle vantrivas. Allén, som anlades redan 1760, var en av alla trivselskapande åtgärder. Den planterades om på 1840-talet och omfattas i dag av områdets byggnadsminnesförklaring.

T.h. Vattnet i Tumbaån var en av anledningarna till att Tumba bruk lades just här. En annan var att marken låg nog avsides för att inte locka kuriöst folk. Klockhuset från 1778 har förutom bostäder också inrymt kvarn, smedja, skola och konsumtionsförening.

verksamheten och den nybildade Rikens ständers bank hade sådan skräck för sedlar att ett totalt sedelförbud skrevs in i bankens stadgar.

Förbudet hävdades 1701 när Rikens ständers bank började ge ut sin variant av sedlar. En personlig handling som fungerade ungefär som modernare tiders checkar; de kallades transportsedlar. Till bankens stora fasa visade sig transportsedlarna vara alldeles för lätta att förfalska. Straffet för förfalskning skärptes 1747 till hängning men det hjälpte inte.

Problemet verkade ligga i att sedelpapperet importerades och att det någonstans på vägen till Sverige uppenbarligen kunde hamna i oärliga händer.

När Rikens ständers bank hade fullmäktigemöte i början av 1755 var åter-

igen falska sedlar i omlopp. Situationen var ohållbar och fullmäktige kom fram till att det bästa vore om banken hade ett eget pappersbruk. Sverige hade i och för sig haft pappersbruk sedan 1500-talet, men inget som kunde göra sedelpapper som var så bra att man skulle slippa importera; så bra att sedlarna inte skulle gå att förfalska.

Bankens fullmäktige beslutade sig för att anlägga sitt pappersbruk på Tumba skattegård. Där fanns alltid vatten, det låg lagom långt från Stockholm och tillräckligt avsides för att inte besväras av kuriöst folk. Fullmäktige begärde tillstånd för pappersbruket hos Kungl. Maj:t den 14 juni 1755 och den 23 juni var tillståndet beviljat.

Bankofullmäktige tillsatte genast folk för att uppföra ett pappersbruk på Tum-

ba. Samtidigt undersökte de ytterst diskret möjligheterna att få dit kunniga pappersmakare – inga sådana fanns i landet då. Helst ville banken ha holländare, även om det var ett känt faktum att holländska myndigheter vakade hårt över sina yrkeshemligheter. I tysthet gick bulvaner svenskarnas ärenden på holländska pappersbruk.

På Tumba gjorde brukets överuppsyningsman och hans män sitt bästa, men 1757 var det uppenbart att det inte räckte. Oroväckande rapporter från flera håll talade om Tumba bruk som en bristfällig anläggning. Sökandet efter holländska pappersmästare intensifierades och på Jacob Cornelisz Honigs pappersbruk i Zaandijk fick bulvanerna kontakt med bröderna Jan och Erasmus Mulder.

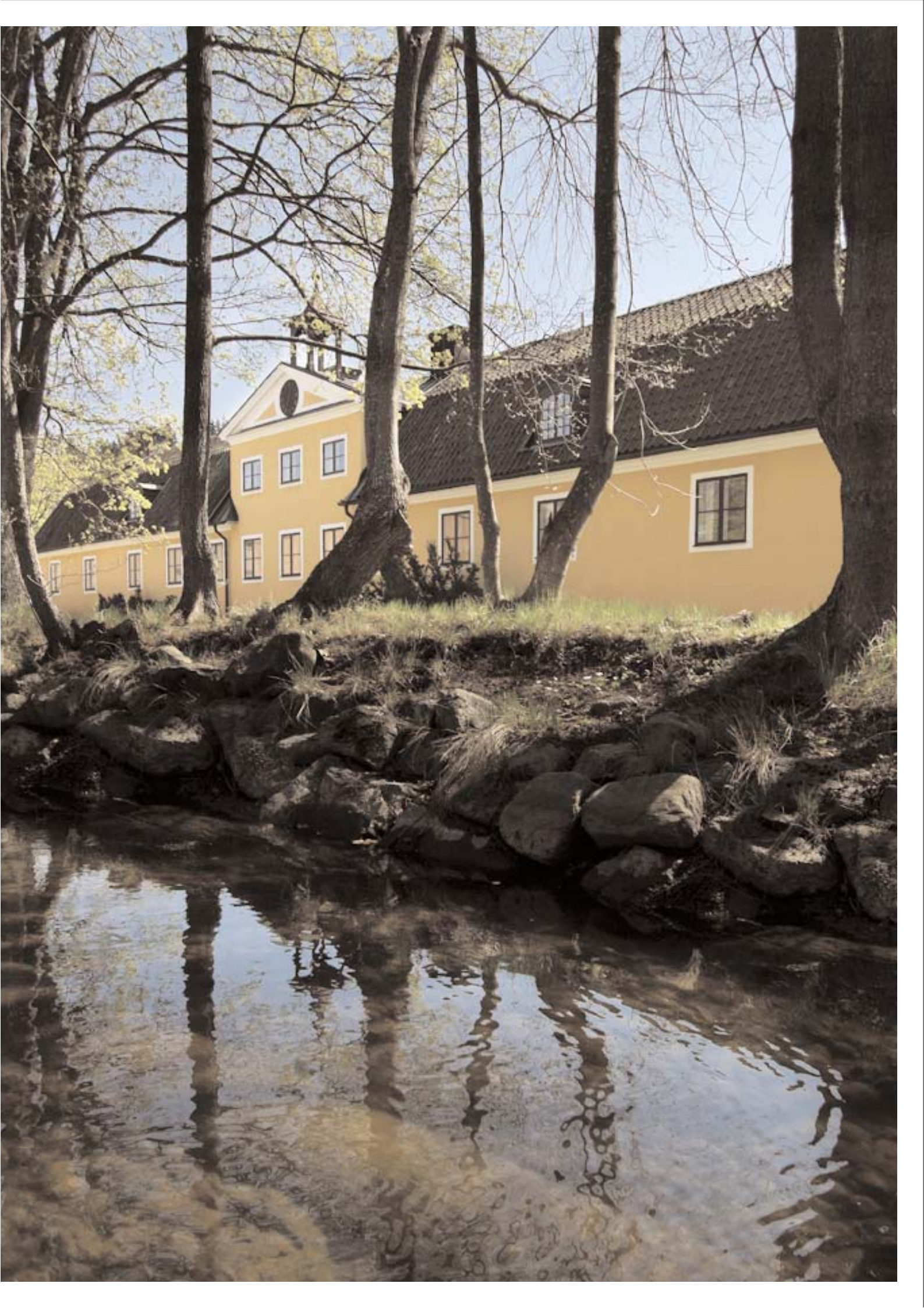
KUNSKAPSSMUGGLING

Den äldre brodern Jan var pappersmästare och blev avslöjad när han försökte få med sig några kollegor till ny, vävlönad anställning i Sverige. För sin uppenbara avsikt att lämna landet med pappershemligheter blev han dömd till 16 års fängelse. Erasmus klarade sig. Det var han som ljög för sin arbetsgivare och senare flydde till Tyskland. Hamburgadressen han haft insydd i kläderna var till svenske residenten König, en av många som hjälpte Erasmus Mulder och hans fru på deras väg mot Tumba bruk.

Om det svenska smugglingsföretaget hade blivit upptäckt skulle inte bara Erasmus ha fått göra bror Jan sällskap i fängelset, alla andra inblandade skulle ha straffats. Så även fullmäktige i Rikens ständers bank eftersom de varit initiativtagare. Men Sverige låg efter Europa i utveckling och om det krävdes illegala handlingar för att komma ikapp så var det värt alla risker.

Det var för övrigt inte första gången Sverige medverkat till brott i sin vilja att utveckla landet. Till exempel hade Jonas Alströmer varit i Holland på 1720-talet och smuglat med sig både arbetare och utrustning därifrån. Det var straffbart redan då. Alströmers illegala handling den gången lade grunden för svensk textilindustri.

Erasmus Mulder hade arbetat på det Honigska pappersbruket sedan han var nio år, vid 43 var han limmästare men det visade sig att han kunde papperstillverkningens alla led. När han och hans

Arbetarna kallade Stora stenhuset för Slottet – innan det byggdes hade tio man fått trängas i samma rum. Byggnaden ritades av Carl Christoffer Gjörwell och blev klar 1822.

fru kom till Tumba bruk i juni 1758 inspekterade han anläggningarna och fann, precis som bankens fullmäktige befarat, att det saknades många delar.

Bruket byggdes om och till enligt Mulders anvisningar och det gick fort. I februari 1759 kunde Mulder visa banko-fullmäktige sitt första sedelpappersprov och i juni började Tumba bruk leverera papperet till de nya transportsedlarna. Sedlarna skulle inte gå att förfälska, men

för säkerhets skull trycktes de med den finstiltta varningen: « Den som denne sedel efterapar skal warda hängd ... »

SILVERSKEDAR OCH PORTUGISISKT VIN

De äldsta delarna av bruksmiljön på Tumba är jämgamla med de nya transportsedlarna och delar av den finns kvar för oss att se i dag.

Allén som planterades 1760 har samma sträckning nu som då. Spannmåls-

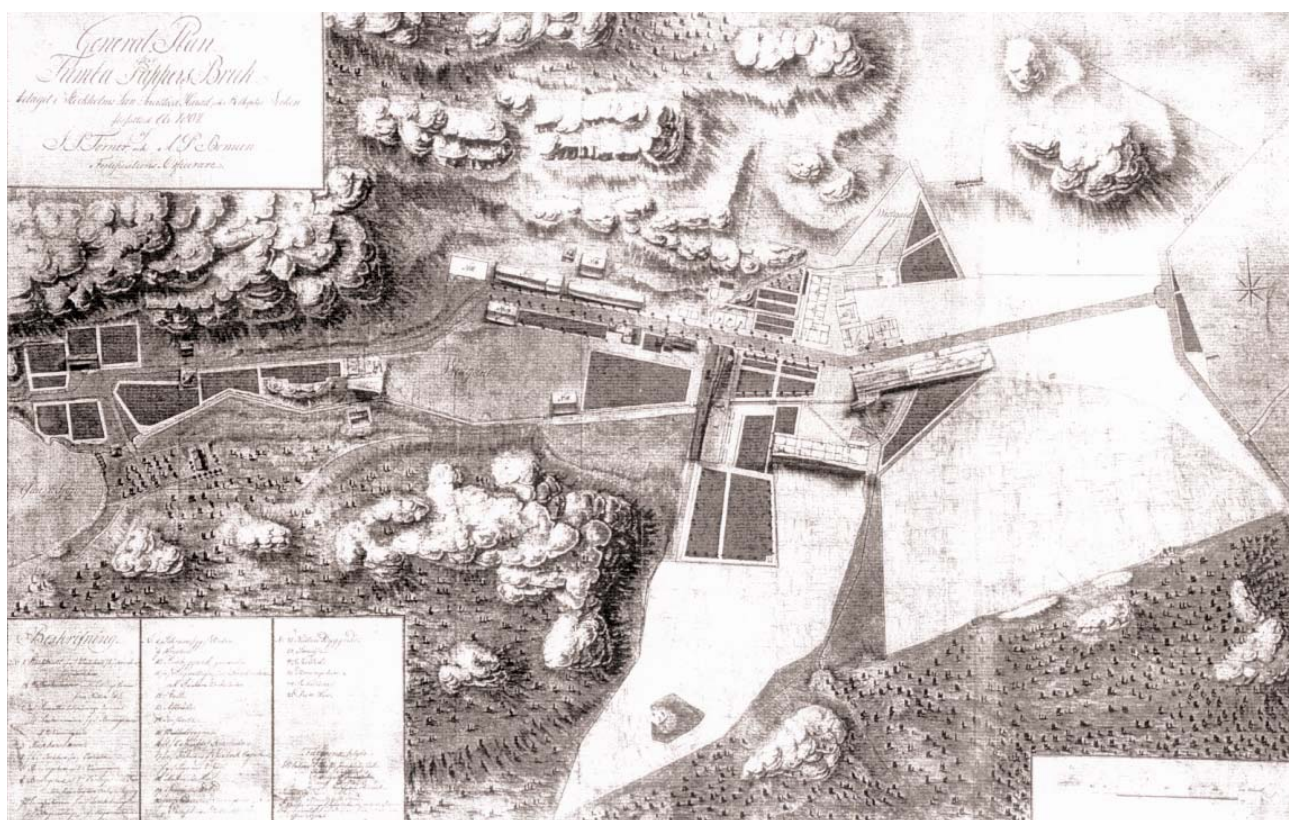
magasinet vid alléns slut byggdes någon gång före 1761 och Kölnan lite bortom magasinet var klar 1763. Brukets äldsta bevarade byggnad kan vi inte se, den är ombyggd och dold i det som i dag heter Förvaltarbostaden, men den ligger kvar på samma plats som när den var ny 1760 och kallades Gula stenhuset. I det fanns sex bostäder och i den största av dem bodde Erasmus Mulder och hans familj.

Mitt emot Förvaltarbostaden, på and-

Kung Karl XV besökte Tumba bruk när järnvägen invigdes 1860. Vagnarna drogs oftare av oxar än med lokomotiv, som på bilden. Ur Svenska Familjejournalen 1873.

Nedan. Tumba bruk som det såg ut 1804, just innan arbetet med ett andra verkshus vid Tumbaåns nedre fall påbörjades. När det var klart 1815 kunde man göra papper också när vattennivån var låg.

ra sidan den stensatta kanalen för Tumbaån, ligger Klockhuset som fick nuvarande utseende efter en ombyggnad 1778. Där fanns förutom bostäder också ett lumpskärereri och en kvarn. Och i början av 1800-talet flyttades brukets skola dit från Kölnan, där den varit sedan starten på 1770-talet.

Det var ett gediget litet bruk i parkmiljö, där allén kantades av ett tjugotal välbyggda hus i prydliga rader. De hus

som finns kvar ger med sin arkitektur och placering inte bara en bild av det tidiga bruket, de berättar också om bankofullmäktiges omsorg om brukets anställda.

På våren 1759 kom också Erasmus Mulders andre bror Casper med fru och tre söner till Tumba bruk. Bankens fullmäktige visste inte hur väl de ville holländarna. Omsorgen var på gränsen till daltande och för att göra rätt tog full-

mäktige hjälp av brukets nye överuppsyningsman Peter Momma. Han hade bott i Holland och han visste vad holländska pappersmästare var vana vid.

Bröderna Mulder fick därför inte bara skedar och te- och kaffekanna i silver, de fick också pengar till kaffé och te. Bruket betalade deras kläder, sänglinne och möbler. Och de fick regelbundet några flaskor franskt och portugisiskt vin, eftersom det var brukligt i Holland.

Dessutom hade de rejält tilltagen lön och de var befriade från skatt.

Givetvis visste inte de andra på bruket att deras löner bara var hälften så stora som holländarnas. Det visste ingen annan än de själva, Momma och bankofullmäktige; för att hålla lönerna hemliga också för staten gömdes de med dubbel bokföring. Holländarna å

ängsliga omsorg grund för en tradition som bestod på Tumba bruk in i modern tid – de anställda stannade på bruket, de bildade familj och invigde sina barn i papperskonstens hemligheter. Så småningom släppte också holländarna ifrån sig sina kunskaper och papperstillverkningen var tryggad – i generation efter generation.

och förmånerna färre. Peter Momma och bankofullmäktige lyckades övertyga mössorna om att bruket behövdes och att nya arbetare inte gick att få om de som fanns valde att gå.

Mössorna lät dem behålla bland annat fri, huggen ved och veckolön istället för lön per arbetad dag.

PROFESSOR RITAR OXHUS

Själva Riksens ständers bank hade det inte heller lätt. Statens osäkra, finansiella läge minskade sedelvärdet eftersom banken inte hade råd att lösa in sedlarna till sitt rätta värde. Det blev dyrare att leva. Som bricker i ett dominospel ledde det ena till det andra och snart påverkade den svenska krisen Tumba bruk igen; det var svårt att få tag i bra lump att göra sedelpapperet av när folk sparade och använde sina kläder längre.

Flera gånger i slutet av 1700-talet låg dessutom tillverkningen på bruket nere i brist på vattenkraft, nivån i Tumbaån var för låg. Mot det hjälpte varken att klockare samlade in lumpor efter gudstjänsterna, eller att sänka arbetarnas löner. Driften kunde säkras bara om en ny verksbyggnad uppfördes vid åns nedre fall.

Det tog tid på grund av de dåliga tiderna och först 1815 var den nya verksbyggnaden klar. Med i kulisserna som arbetets tillsyningsman fanns arkitekt Fredrik Blom, han som senare ritade bland annat Rosendals slott på Djurgården i Stockholm. När den gamla verksbyggnaden moderniserades 1818 övervakade ingen mindre än arkitekt Carl Christoffer Gjörwell arbetet.

Med fördubblade produktionsmöjligheter ökade också antalet anställda. Tillverkningen hade effektiviserats och bostadsproblematiken löstes i samma anda; en stor huskropp är mer rationell än flera små. När Stora stenhuset var klart 1822 behövde inte längre tio män trängas i ett enda rum. Arbetarna kallade Stora stenhuset för Slottet.

Det var Gjörwell som ritade Stora stenhuset. En kärv, kasernlik byggnad som ser sträng och lite förvuxen ut i den låga, omgivande bruksbebyggelsen. Hörnkedjorna och gavelfrontonernas murade listverk är byggnadens enda dekorativa element. Det syns på Stora stenhuset att tiderna hade varit svåra, samtidigt som själva byggnadens existens var ett tecken på att bruket trots allt gick bra.

Arkitekt Erik Westergren fick med beröm godkänt av sin mer välkände kollega Erik Lallerstedt för arbetarbo-städerna han ritade på Tumba bruk mellan 1917 och 1927.

T.h. Tumba bruk blev en trädgårdsstad 150 år före sin tid när bruksledningen 1759 bestämde att alla arbetare skulle ha tillgång till egen täppa. En av Sjövillorna, ritad av Erik Westergren 1917.

sin sida försäkrade sig om att få behålla förmånerna genom att inte dela med sig av sina kunskaper och därmed förbli outhärliga.

Inte bara holländarna utan alla brukets anställda hade goda villkor, om än i mindre extrem grad. Alla hade fri bostad, fri medicin, fri läkarvård, subventionerad mat, fri ved och så vidare. Omsorgen kan verka ovanligt framsynt för sin tid, till och med filantropisk, men den hade en mindre ädel sida. Eftersom papperstillverkningen var så komplicerad och så viktig för banken var de personalvårdande åtgärderna också rent produktionsstrategiska. Inga arbetare, inget sedelpapper. Och inga förfalskningssäkra sedlar.

Oavsett syfte lade den första tidens

De första åren var Tumba bruk en skyddad, omhuldad idyll, ett slutet litet brukssamhälle som existerade parallellt med världen utanför utan att påverkas av vad som hände där. Sedan en tid var Sverige i djup ekonomisk kris, men det kände bruket av först när mössorna vann övervikt över hattarna vid riksdagen 1765–66. För att försöka bringa ordning i statens finanser gick mössorna igenom utgifterna från hattarnas tid. Det dröjde inte länge innan de kom till Riksens ständers bank och upptäckte deras besynnerliga bokföring för Tumba bruk.

Bankens dubbla bokföring hade varit en buffert emellan bruket och verkligheten. När den togs bort var de goda åren på Tumba över. Lönerna blev lägre

Ett annat tecken på att bruket gick bra var att Gjörwell 1825 anlätades att rita en så simpel bruksbyggnad som stallet och oxhuset. Han var trots allt både professor och Stockholms stadsarkitekt och brukade rita sådant som exempelvis Norra Bancohusets tillbyggnad vid Skeppsbron.

Vid den här tiden hade bankofullmäktige folk ute på illegala ärenden i Europa igen. Tumba bruk tillverkade fortfarande papper enligt den holländska metoden och den hade blivit otidsenlig. Banken ville ha kunskap om det lamellerade sedelpapperet som man gjorde i bland annat Frankrike. Efter ett ganska odramatiskt industrispionage fanns tillräckligt med pappersprover och information för att bruket skulle kunna börja göra lamellerat papper.

De första riksbankssedlarna på det nya, lamellerade papperet trycktes 1835. Och för första gången sedan sedlar började användas i Sverige trycktes de på färgat sedelpapper. Förutom klassiskt vita fanns från och med då också blå sedlar.

TILLVÄXT EFTER BRAND

Bruksmiljön formades av tillverkningens upp- och nedgångar. Goda år med ökad pappersproduktion ledde till nya eller moderniserade verksbyggnader, som i sin tur alltid följdes av fler arbetarbostäder. De små grupperna av bostadshus vi kan se på Tumba bruk i dag är som årsringarna på ett träd – en ny lades till varje gång bruket växte och mädde bra.

Nedre bruket brann 1875 och lite oplanerat kunde Tumba växa och utvecklas ytterligare. Den nya verksbyggnaden som var klar två år senare innebar att Tumba bruk började använda ångkraft. Elektrisk belysning installerades 1887.

Brukets arbetarbostäder hade ända sedan starten varit begränsade till området närmast allén, men de som byggdes till följde av den nya verksbyggnaden lades på brukets norra del. Där ritade och byggde Anders Emil Magnusson sju små flerfamiljshus mellan 1891 och 1910 samt kuskbostaden mitt emot Kölnan. I skala, arkitektur och material anknyter Magnussons arbetarbostäder till brukets 1700-talsbebyggelse.

Byggmästare Magnusson var välanlitad också inne i Stockholm. Bland annat var han huvudentreprenör vid byggan-

det av Riksdagshuset på Helgeandsholmen och han var med vid Konstakademiens stora ombyggnad.

Samtidigt som Tumba bruk växte norrut hade bankens fullmäktigeledamot Lewenhaupt anlitat arkitekt Isak Gustaf Clason för att rita brukets förvaltarbostad. Clason höll samtidigt på med jätteprojektet Nordiska Museet på Djurgården.

Arkitekt Clason fick betalt i oktober 1891, men det blev ingen förvaltarbostad enligt hans ritningar. Inte heller blev det den byggnad med lågmälda 1700-talsdrag som brukets verkställare Norström ritade 1892. Till slut byggdes det gamla Gula stenet om till förvaltarbostad enligt ritningar av Aron Johansson, arkitekten som också ritade

Riksbankens nya byggnad och Riksdagshuset på Helgeandsholmen.

Med arkitekt Johanssons förvaltarbostad, i tidsenlig och något överlastad stilblandningsarkitektur, kan Tumba bruk sägas ha fått den herrgårdsbyggnad bruket dittills hade saknat. Tre rum i Gula stenet, för bankofullmäktige och andra besökande dignitärer, fyllde behovet av en herrgård så länge förvaltaren inte bodde på bruket. När förvaltaren blev bofast var behovet ett annat och 1894 var Johanssons förvaltarbostad alltså klar.

Under senare hälften av 1800-talet moderniserades inte bara Tumba. Det var också då Sverige började bli modernt. Järnvägar rullades ut och landet blev lite mindre avlångt. Till Tumba

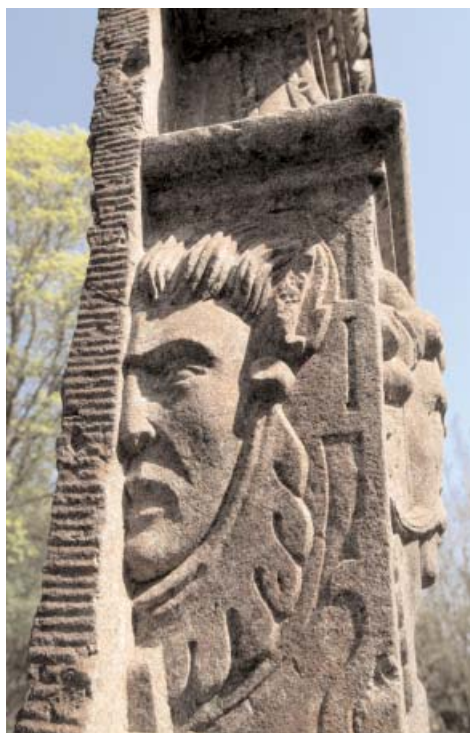
kom den 1860, med ett stickspår från stationen till bruket.

Nya yrken som till exempel advokat och lärare hade skapat en medelklass som varken var adel, präster, borgare eller bönder. En riksdag som byggde på ständindelningen var inte längre representativ för folket och avskaffades 1866. Riksens ständers bank blev samma år Sveriges Riksbank.

Tumba bruk levererade vid den här tiden papper till sedlar som var så vackra och av så god kvalitet att de väckte uppmärksamhet när de visades på utställningar. Det fanns också vid den här tiden fler sedlar än de som Riksbanken gav ut; fram till 1897 hade privata banker sedelutgivningsrätt.

BRANDSLANG BLIR SEDEL

Det var inte bara sedelpapper som tillverkades på Tumba bruk – man gjorde många sorters kvalitets- och värdepapper. Det var inte heller bara Riksbanken som var kund, det var statliga verk och

Ovanför Förvaltarbostaden finns ett anspråklöst redskapsskjul, med skulptural dekoration värdig ett palats. Sannolikt har skulpturen en gång smyckat en ståtlig barockbyggnad.

T.h. Kölnan byggdes 1763 och på 1770-talet blev den inte bara brukets utan hela bygdens första skola. Kölnan hotades av rivning 1959, eftersom den ansågs för fallna att bevara, men renoverades och blev bruksmuseum.

banker i andra länder. Man kan nästan höra hur inspektör Sven Palmes röst darrar av stolthet när han talar vid invigningen av den nya fabriken 1918: «Tumba bruk är icke blott ett dött maskineri. Det är en levande organism med hjärnor, som tänka, med hjärtan, som klappa, med händer, som utföra viljans bud.»

Till invigningskalaset hade brukets förvaltare bakat bröd av vete- och cellulosa mjöl. Det var kristid i Sverige, men bruket gick bra. Och med den nya fabriksbyggnaden följde ännu en ny kull arbetarbostäder.

«... det vore nödigt att fylla och tillaga små trädgårdstjappar för arbetarna och därmedelst giva dem någon nyttig occupation på sina fristunder och genom sådana små bekvämligheter göra dem nöje att förbliva på stället.» Citatet låter som något ur en visionär skrift om trädgårdsstäder från sent 1800-tal, men det är ur ett bankofullmäktigeprotokoll från 1759. Det var i den andan arbetarbostäder hade byggts på Tumba sedan brukets första år.

I slutet av 1800-talet framställdes en arbetarbostad med grönska som en eftersträvsvärd utopi. I början av 1900-talet blev trädgårdsstaden modell för tjänstemännens villastäder i storstädernas utkanter. När arkitekt Erik Westergren ritade Sjövillorna på Tumba bruk 1917 hörde de alltså lika mycket hemma i modern trädgårdsstadstradition, som i brukets gamla tradition att varje hus skulle ha egen täppa.

Westergren ritade arbetarbostäder på Tumba bruk i fyra omgångar mellan 1917 och 1927. Han använde sig av två hustyper: dels Sjövillornas lätta, lite idylliserande formspråk, dels en lite högtidligare sort med drag av tjugotalsklassicism.

Arkitekt Westergrens arbetarbostäder slutinspekterades av hans mer välkända arkitektkollega Erik Lallerstedt, som fann dem mycket bra. Erik Westergren hade uppenbarligen inte bara fått uppdraget på grund av att hans storebror Johannes Westergren var Tumba bruks förvaltare.

När de sista arbetarbostäderna var uppförda hade Tumba bruk fått det omfång det har än i dag. Verksbyggnaderna har byggts om sedan dess och en före detta anställd blev oerhört upprörd när han 1949 såg att brukets uthus hade färgats bonddkt röda. Bortsett från det har

bruksmiljön på Tumba i stort sett också haft dagens utseende sedan 1927.

Numera tillverkas sedelpapper av bomull. Längre använde man lump och svenska sedlar kunde innehålla allt från kasserade brandslangar till defekta frackskjortsribbar. Som ett av de sista länderna i världen slutade också Sverige med handformat sedelpapper. Först mot slutet av 1940-talet var tillverkningen helt mekaniserad.

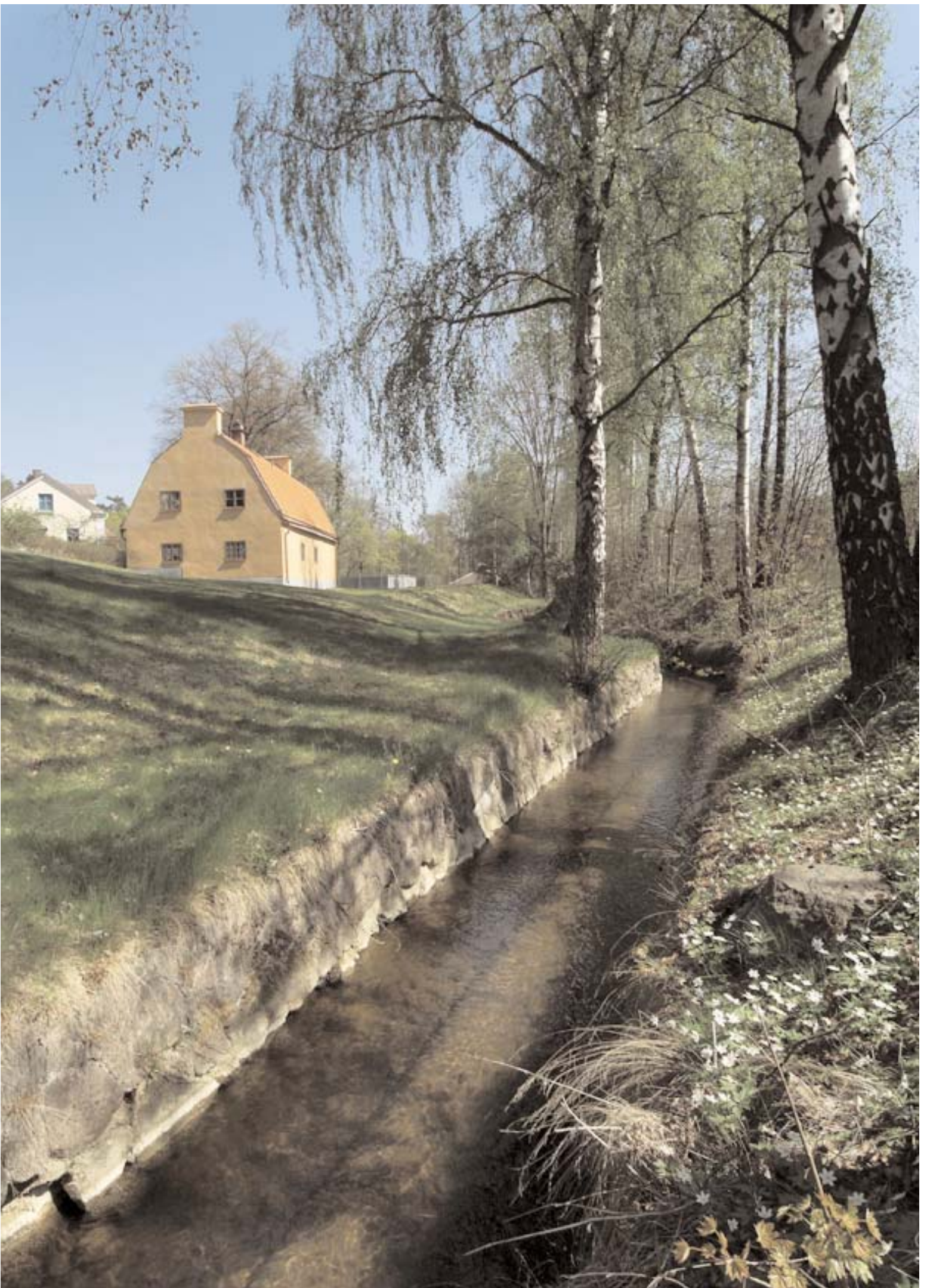
Första pappersmaskinen installerades på Tumba bruk 1938. Samtidigt sattes Riksbanken och bruket i krigsberedskap. Bankofullmäktigeprotokoll från den här tiden handlar om sjuka medarbetare som skulle få bidrag under sjuktiden och andra vardagliga frågor, officiellt. I sekretessbelagda protokoll avhandlades däremot saker som visar att Sveriges roll under andra världskriget inte var så neutral som vi vill tro.

Den delen av svensk sedelhistoria kommer förhoppningsvis att bli en utställning när Tumba nya bruksmuseum blir klart 2005. Då har nuvarande bruksmuseet, som ligger i Kölnan, kompletterats med utställningslokaler i Gjörwells oxhus och i Röda magasinet mitt emot. Museet kommer att drivas av Kungl. Myntkabinettet.

LEVANDE HISTORIA

Det utökade bruksmuseet är en del av ett öppnare Tumba bruk. Sedan starten 1755 har området av säkerhetsskäl varit ett slutet, nästan självförsörjande litet samhälle. Den hårdbevakade säkerhetszonen kommer inom kort att minska och bara omfatta området kring själva papperstillverkningen och tryckeriet, som numera ägs och drivs av Crane. När Tumba bruks gamla huvudentré vid alléns början hamnar inom säkerhetszonen, öppnar Statens fastighetsverk istället Lilltumbavägen som ny entré till bruksområdet.

På bruksområdet har alla epoker lämnat kvar en bit av Tumba bruks långa historia. Den 23 juni 2005 är det 250 år sedan Riksens ständers bank grundade bruket. För att manifestera minnet av grundandet kommer Riksbanken att göra en särskild jubileumssedel. Men Tumba bruk som vi kan se det i dag är en manifestation i sig. Där berättar en unikt samlad bruksmiljö om 250 år av obruten papperstillverkning och lika lång tid av svensk sedelhistoria. En historia som är världens längsta. **KV**

Den mindre dubbelögade bastborrens förhållande till svenska staten

GÖRAN PRAGE, *Frilansskribent*

Rödlistan har fem kategorier: Försvunnen art, Akut hotad art, Starkt hotad art, Sårbar art och Missgynnad art.

Den mindre dubbelögade bastborren (*Polygraphus subopacus*).

DE ALLRA FLESTA AV OSS vet inte att den finns. Ändå har Statens fastighetsverk certifierat sig för att visa hur man förvaltar livsrummet för en liten oansenlig representant för den biologiska mångfalden: den mindre dubbelögade bastborren.

En sjundedel av Sveriges yta förvaltas av Fastighetsverket. Det är totalt sex miljoner hektar mark som övertogs av Fastighetsverket när Domänverket och Vattenfall bolagiserades 1994: Norrlands inland (väster om den så kallade odlingsgränsen) samt renbeteslanden i Jämtlands län. 870 000 hektar är produktiv skogsmark, varav 300 000 hektar är avverkningsbar.

Den fjällnära lavgranskogen är så nära trädgränsen man kan komma och här uppe är det inte försvarbart att bruka skogen. Fastighetsverket har dessutom anslutit sig till FSC (Forest Stewardship Council), som är en internationell organisation för miljöanpassat skogsbruk. FSC verkar för ett skogsbruk som tar

hänsyn till både ekonomiska, sociala, kulturella och miljömässiga aspekter.

Lavgranskogen får alltså vara i fred där den klättrar längs fjällsluttningarna upp mot trädgränsen. Skäggig av hänglav kan den tyckas gammal men träden är ofta ännu äldre än man kan ana. Det är taigans tunna, smalaxlade och senvuxna altai-gran, i försvenskad form kunde man kalla den fjällgran, som med bara decimetertjock stam kan ha en ålder på hela 150 år. Årsringarna sitter så tätt att det fordras lupp för att avgöra åldern. Altai-granen känns bäst igen på den smala kronan, som genom en naturlig urvalsprincip under årtusenden minskat risken för snöbrott. Hänglaven trivs

även på äldre bestånd av tall och gran.

Längre söderut har lavgranskogarna börjat försvinna. Den förut allmänna och orädda lavskrikan, som kan sägas vara indikator för sammanhängande skogspartier av lavgran, börjar bli sällsynt i Dalarna. Det har varit en självklarhet för många markägare att ur denna lågproduktiva 'skräpskog' hugga gårdsgårdsstörar, som man visste skulle komma att stå länge.

RÖDLISTADE GRANNAR

Innanför den hårda barken, i den porösare bastveden utanför den näringsrika splintveden, borrar sig den mindre dubbelögade bastborren i sin modergång, helst i ett träd som stått dött i ett par år. Som indikatorart för sin miljö visar den på en möjlig närvaro av andra mer svårupptäckta livsformer, i det här fallet den fårade bastborren och granbarkbaggen. Båda är rödlistade arter och har klassats som sårbara, det vill säga att de tillhör de hotade arterna. Så om man

Lavgranskogen är vintertid en överlevnadsfaktor för både renar och tretåig hackspett.

skulle hitta den mindre dubbelögade bastborren finns det en viss chans att de två övriga uppträder här, annars är det ingen idé att ens börja leta.

Rödlistan har fem kategorier: Försvunnen art, Akut hotad art, Starkt hotad art, Sårbar art och Missgynnad art.

Sårbara är de som löper stor risk att i vilt tillstånd dö ut i ett medellångt tidsperspektiv. Kriterierna för att just den fårade bastborren tillhör sårbara arter är: Kraftigt fragmenterad utbredning eller är känd från högst tio lokaler.

Fortgående minskning i ytan av och/eller kvalitén på artens habitat. Fortgående minskning av en liten population; ingen delpopulation har mer än 1 000 individer.

40-TALET ARTER BASTBORRAR

Den fårade bastborrens modergångar har samma solfjäderformade grafik i larvgångsmönstret som hos den mindre dubbelögade namnen. Granbarkbaggen har däremot så dolda vanor att den använder den mindre dubbelögade bastborrens larvgångar och är i en så delikat beroendeställning att den äter dess ekskrementer. Kanske beror det på att vissa svampar växer här, företeelsen är inte undersökt.

I hänglaven gömmer sig spindlar och döljer sig fjärilar. Här har lavskrikan både byggmaterial och skafferi. Hänglaven är till stor del renens vinterbete och sommartid föder den vissa mätarfjärilars larver. Den tretåiga hackspetten har vintertid lite proteinrik kost innanför barken i form av små övervintrande larver från den mindre dubbelögade bastborren.

Den biologiska mångfalden enbart räknat i skalbaggsarter i landet uppvisar 4 500 skalbaggsarter, varav 92 arter barkborrar, däribland ett 40-tal arter av bastborrar.

POÄNG FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

Statens fastighetsverk använder sig i likhet med flera skogsbolag av Skogsbiologernas naturvärdesinventeringsmetod. Den ger bland annat poäng för kullfallna trädstammar (lågor). Ju grövre och ju större variation av lågornas förmultningsstadier desto fler poäng.

Skogens 'fullpoängare' ska med andra

ord nästan se lite skräpig ut, med en blandning av löv- och barrträd av olika åldrar och med en undervegetation som får både skugga och sol, gärna genombruten av öppna gläntor och vattendrag.

Högstubbarna är naturens höghus med tiotusentals små invånare som i olika perioder byter bostäder, flyttar eller äts upp av nyinflyttade. Eller som väntar tills huset blir ett ännu värre renoveringsobjekt, marinerat av terpentin, alkohol, svampar och bakterier. Högstubben fungerar som en 40-årig boplats i ständigt förfall, men är ändå livsavgörande för tiotusentals invånare, exempelvis fåglar, insekter, maskar, leddjur, växter, mossor, lavar och svampar.

Skogsbränder är ett oslagbart sätt att skapa artmångfald över tiden. Många

anser att de är katastrofer och ska släckas så fort som möjligt men idealet är en skogsbrand som bränner ner markvege-

Fårade bastborre, rödlistad.

tationen men som inte skadar tallbeståndet. Granen tar annars så småningom över helt och hållet, för den kan förnygra sig i sitt eget bestånd, vilket inte tallen kan. Tallplantan är helt beroende av sol och värme.

Men i lavgranskogen brinner det sällan i knutarna. Den mindre dubbelögade bastborren borrar sig långsamt vidare in i sin gran, till synes obekymrad om förnygrande bränder, och utan en tanke på den tretåiga hackspettens plockmat; ett proteinrikt julbord av bastborrens övervintrande larver. För att inte tala om vad granbarkbaggen så småningom får i sig. **KV**

Larvgångssystem av mindre dubbelögad bastborre.

Paradtrapphuset mot väster. Sektion med elevationer. Exempel på hur elevationer från flera rum lagts samman till en.

Dokumentation för bevarande – om Drottningholms slotts interiörer

De konst- och kulturhistoriska värdena vid världsarvet Drottningholm är oersättliga. Statens fastighetsverk, som har ansvaret för både mark och byggnader, har tagit initiativet till en genomgripande dokumentation för att om möjligt kunna återskapa miljöer om katastrofen skulle bli ett faktum.

JAN LISINSKI, *Slottsarkitekt*, ERLAND MONTGOMERY, JOHAN BOHLIN, *AIX Arkitekter*
MAGNUS LARSON, *Fotogrammetrihuset HB*

När Drottningholms slott som första svenska objekt valdes in på Unescos världsarvslista år 1991 var det inte bara en ära. I Världsarvskonventionens fjärde artikel står det att varje stat är skyldig att säkerställa kulturarvets identifiering, skydd, bevarande, levandegörande och överlämnande till kommande generationer.

För att uppfylla dessa krav har Statens fastighetsverk tagit initiativ till en grundlig dokumentation av slottets interiörer. Att förvalta ett världsarv är förvisso en ära men också ett stort ansvar.

Men hur genomför man en doku-

mentation av så rika praktinteriörer som finns på Drottningholm? Hur genomför man ett till volymen så stort arbete?

Vilken metod ska väljas för att täcka in hela skalan från rumselevationer till detaljer som snickeriprofiler, dörrtrycken, stuckarbeten med mera? Hur ska material och kulör bäst beskrivas? Och hur ska det färdiga materialet organiseras och arkiveras?

För att få ett svar på dessa frågor lät fastighetsförvaltare Rolf Karlsson fyra arkitektkontor genomföra en provdokumentation av varsitt praktrum på

Drottningholm. Utifrån dessa provdokumentationer lämnade sedan kontoren förslag till olika upplägg av dokumentationsarbetet och anbud på vad detta skulle kosta.

Resultatet blev att slottsarkitekt Jan Lisinski, AIX Arkitekter, och före detta slottsarkitekt Ove Hidemark valdes att tillsammans genomföra dokumentationsarbetet, som skulle komma att sträcka sig över en tid på drygt tre år. Samordningsansvaret har legat på AIX Arkitekter, som också svarat för metoden avseende uppmättningsarbetet. Rumsbeskrivningarna har genomförts

Paradesängkammaren. Ritning, elevationer.

enligt Ove Hidemark Arkitektkontors modell.

I anbudsförfrågan från Sfv angavs att «dokumentationen skall vara så fullständig att en exakt rekonstruktion kan ske utifrån denna». Detta innebär att om slottets interiörer skadas eller helt förstörs så ska man enbart utifrån dokumentationen kunna återskapa dagens utseende ner på detaljnivå. Därför har kallvindrar och städskrubbar redovisats med samma krav på noggrannhet som de påkostade praktrummen. Totalt handlar det om 192 rum, vilket är samtliga rum i slottet förutom de som ingår i den privata delen.

Vid en läsning av Världsarvskonventionens paragrafer leds tankarna till åverkan och skador orsakade av naturkatastrofer och krig – något som kan kännas främmande i vårt land. Men skadegörelse kan också orsakas av bränder, som i fallen Katarina kyrka och Södra Råda kyrka. Med dessa tragiska händelser i backspegeln måste Sfv:s initiativ till dokumentation av Drottningholms slotts interiörer betecknas som både nödvändiga och förutseende.

ARBETSMETOD

Dokumentationen har utförts med hjälp av olika metoder som tillsammans ger en komplett redovisning av rummen.

Rummen redovisas med väggar, golv, tak och fast inredning under respektive rumsnummer. I rummet ingående byggnadsdelar som exempelvis fönster, dörrar, foder, paneler och taklister littereras och redovisas för sig i sina respektive kataloger. Alla ritningsoriginal är digitalt framställda. Arkiveringen sker på traditionellt vis med papperskopior. I dokumentationen ingår en rumsbeskrivning som i text anger material och kulörer. De 192 rummen genererar ca 1 000 ritningar. Därutöver tillkommer ca 1 300 traditionella arkitekturfotografier och 200 textsidor.

MÄTARBETET

När ett rum dokumenteras mäts det först in med totalstation, det vill säga ett mätinstrument som genom att samtidigt mäta både avstånd och vinklar beräknar en punkts koordinater i tre dimensioner. Resultatet av denna första mätning blir en trådmodell av rummets basgeometri i kommunens koordinatsystem. Trådmodellen tolkas och används sedan som underlag för den manuella uppmätningen. Modellen kompletteras med dörrar, fönster, socklar och andra byggnadsdelar som mäts upp separat med tumstock, måttband, profilkam och ren avritning. Profilernas exakta kontur tolkas och avbildas, vilket

kräver omsorg och erfarenhet då exempelvis en sockel kan ha övermålat många gånger.

Att ha alla mätningar i samma koordinatsystem ger möjligheten att bearbeta rummen var för sig och sedan lägga samman dem till en helhet. Man kan göra kompletterande mätningar samtidigt som man har stor valfrihet beträffande redovisning av materialet: Byggnadsdelar kan länkas till varje rum, planer och elevationer kan läggas ihop till våningsplan respektive sektioner, och hela våningsplan kan läggas samman till tredimensionella modeller av slottet.

Att överföra skulpturalt komplicerade rum till två dimensioner är i sig ett problem. Ju mer komplicerad geometri och ju fler detaljer, desto svårare blir givetvis uppmättningsarbetet. Ett annat problem är att på ett adekvat sätt redovisa rum som innehåller särskilda ytskikt och många detaljer. Redovisningen måste göra rummet rättvisa både vad gäller dess prakt och komplexitet. Samtidigt måste beställarens höga krav på noggrann redovisning kombineras med höga krav på effektivitet och ekonomi.

Redan under provdokumentationen väcktes tankarna om fotogrammetri och bildokumentation som en metod att klara av de mest komplicerade rum-

Paradsängkammaren. Elevation från den inre alkoven, en vägg som ej kan ses i sin helhet på plats.

Sammanställning av sektioner och elevationer till en komplett sektion genom slottets interiörer.

men. Av totalt 192 rum har 33 praktfulla rum dokumenterats på detta sätt, med ortofototeknik.

ORTOFOTO

Ett ortofoto är en omprojicering av en fotografisk bild där resultatet blir en måttrektig och tvådimensionell bild utan perspektiv. Den färdiga bilden har ritningens egenskaper, men innehåller mycket mer information om material, ytskikt och slitage.

All teknisk fotografering har skett med en avancerad digitalkamera. Fördelen med digital kamera i dessa sammanhang är möjligheten att hela tiden direkt kunna se de bilder man fotografe-

rar. Ett av de största problemen är nämligen att få en bra ljussättning och så lite blixtblänk som möjligt.

För att kunna framställa ett ortofoto krävs att rummets topografi är känd. Det kan göras geodetiskt med hjälp av en totalstation eller 3D scanner, alternativt fotogrammetriskt. Fotogrammetri är en metod att mäta i bilder, något som i normala fall används vid olika typer av kartframställning. Dessa tre mätmeter har vi testat och utvärderat under arbetets gång, eftersom det inte funnits något referensprojekt att dra lärdom av.

Till en början gjordes höjdmodeller med hjälp av en totalstation. På varje vägg mättes tredimensionella brytlinjer

för att beskriva väggen topografiskt och som stödpunkter för bildorientering. Arbetsinsatsen blev stor i de rum där det var gott om lister och andra detaljer, men eftersom vi började med de lättaste rummen så var metoden till en början framkomlig. När rummen blev mer komplexa visade det sig att metoden var alltför tidsödande. Ett teknikbyte var tvunget.

Efter ett flertal demonstrationer av olika tillverkare av marklaser utfördes en dokumentation av sju rum med ett system bestående av en 3D scanner och en panoramakamera. Fältarbetet gick betydligt snabbare än tidigare och laserdata och bilder såg bra ut. Scannern

Överst. Elevation av takmålning i Karl X:s galleri. Under. Detaljutsnitt som visar ortofotots kvalitet.

samlade in 250 000 punkter per sekund, vilket slutade med nästan 100 GB laserdata. Scannerns position mäts vid varje scanning in med en totalstation för att varje scanning ska vara i kommunens koordinatsystem. Problem tyvärr visa sig då de första ortofotona levererades.

En 3D scanner mäter ungefär på samma sätt som en totalstation men där totalstationen mäter en bestämd punkt med hög precision så mäter 3D scannern ett stort antal punkter som i ett rutnät med lägre noggrannhet. Man styr inte heller vilka punkter som mäts.

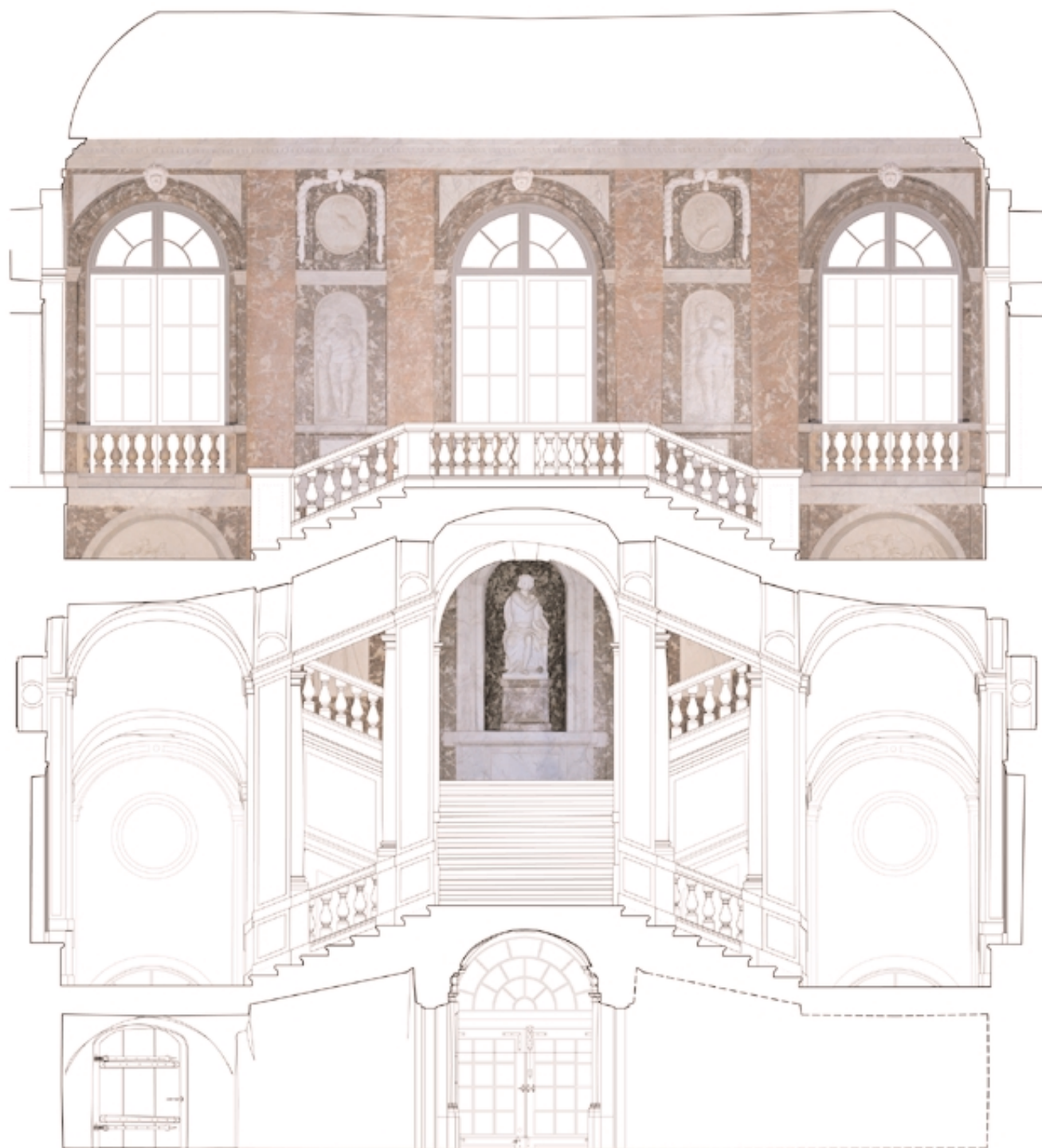
Man kan säga att man med en totalstation kan mäta hörnlinjer, brytlinjer, men med en scanner mäter man punkter på ytor, inte mötet mellan ytorna.

Kan man reducera laserdata till ytor tillhörande primitiva geometrier såsom boxar, cylindrar, koner med mera så kan man därigenom generera hörnlinjer. Men på Drottningholm gjorde rummets och detaljernas geometri att laserdata inte kunde filtreras bort och förenklas. Det visade sig också att trots att scannern arbetade i 360° och att ett flertal scanningar gjordes i varje rum, sak-

nades mätdata där utskjutande partier hade skuggat bakomliggande. Detta och den ofiltrerade laserdatan ledde till att ortofotografierna i vissa delar blev suddiga. Praktrummens komplexitet och höga krav på exakt avbildning gör att tekniken i nuläget inte passar för ortofotoframställning av den här typen.

TEKNIKBYTE IGEN

Lösningen blev att mäta elevationerna fotogrammetriskt. Fotogrammetri är ingen ny teknik, den presenterades teoretiskt redan år 1851, men tillgången till

Paradtrapphuset mot öster.

snabba, kraftfulla datorer med stereofunktioner har öppnat nya möjligheter att förbättra, förenkla och förfina de fotogrammetriska produkterna.

På varje vägg mättes stödpunkter för bildorientering med hjälp av en totalstation, resten mättes fotogrammetriskt i samma digitala bilder som används till ortofotot.

Nu fanns det en kapacitet att mäta lister och önskvärda detaljer i tre dimensioner med en hastighet av flera hundra

punkter i timmen. Framförallt att mäta rätt punkter, de som är viktiga för att ortofotot ska bli så korrekt som möjligt. Förutom att den fotogrammetriska mätningen används för framställningen av ortofotot så ger den även en tredimensionell trådmodell av väggen som kan sparas som CAD-fil.

När man framställer ortofoton av interiörer är det ett problem att rummets storlek bestämmer fotograferingsavståndet. Oftast kan man inte backa till-

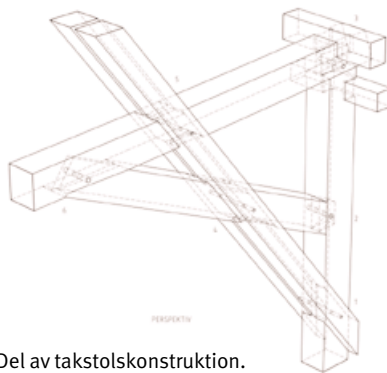
räckligt långt från väggen man fotograferar för att få med hela väggen i en bild, utan ortofotot kommer att bestå av en mosaik av bilder. Nackdelen är att ju fler bilder en elevation består av, desto mer arbete. Dessutom kan det vara svårt att få lika ljus i alla bilder. Fördelen med många bilder är att det går att få en hög detaljering, elevationen består av närbilder som tillsammans bildar en hel elevation. Med hjälp av bildmosaik kan man också få fotografiska hela elevationer av

väggar i utrymmen som är så trånga att de inte går att se i sin helhet på plats.

En viktig del utgörs av den fotografiska dokumentationen. I arkitekturfotografiet kan man utläsa information om rummet som inte framgår av ortofotografierna i ritningsmaterialet. Det handlar om rummets kulörer, ljus och helhet samt om detaljers plasticitet. Fotografierna är tagna i naturligt dagsljus för att beskriva rummets stämning.

MÖJLIGHETER TILL UTVIDGAD KUNSKAP OCH PEDAGOGISK BEARBETNING

Målsättningen för arbetet har varit att dokumentera och redovisa dagens utseende. Men det rika materialet rymmer också möjligheter för såväl historiska studier som pedagogisk framställning. Ett exempel på det förra är att en detal-

Del av takstolskonstruktion.

jerad analys av snickerikulturen på Drottningholm nu kan utföras. Och ett exempel på det senare är att materialet kan nyttjas för informativa sektioner och planer, vilket delvis redovisas i denna artikel. Men den pedagogiska potentialen är mycket större än så. Nu kan

slottets interiörer i helhet och detaljer illustreras, jämföras och göras begripliga för en bredare allmänhet. Därmed rymmer resultatet också en tillgänghetsaspekt. **KV**

BESTÄLLARE Statens fastighetsverk,
Rolf Karlsson

ARKITEKT OCH SAMORDNINGS-
ANSVARIG AIX Arkitekter AB

ARKITEKT Ove Hidemark Arkitekt-
kontor AB

FOTOGRAF Nino Monastra

MÄTFIRMA Mäteriet Alunda

FOTOGRAMMETRIKER

Fotogrammetrihuset HB

3D SCANNING Berg Bygg Konsult AB

Södra Bancohuset. Elevation av södra väggen i sessionssalen

SESSIONSSALEN i Södra Bancohuset vandaliserad - men dokumentation möjliggör rekonstruktion

När vi skrev texten om dokumentationen på Drottningholm ägde samtidigt ett inbrott rum i Södra Bancohuset i Gamla stan. Byggnaden håller för närvarande på att grundförstärkas och byggas om. I sessionssalen, som är Södra Bancohusets förnämsta praktrum, har vävspända väggfält från 1773 brutits och skurits ned. Rummet är fullständigt vandaliserat.

Under våren dokumenterade vi rummet på samma sätt som prakttrummen på Drottningholm. Den hotbild som fanns var mekaniska skador i samband med ombyggnadsarbeten, alternativt brandskador. Ingen kunde föreställa sig att rummet skulle utsättas för ett så brutalt övergrepp. En del av vårt gemensamma kulturarv har nu vandaliserats.

I och med att dokumentationen utfördes hör sessionssalen till den exklusiva grupp av Sveriges visuellt

bäst dokumenterade miljöer. Det gör att man i dag har en möjlighet att med stor precision rekonstruera rummet.

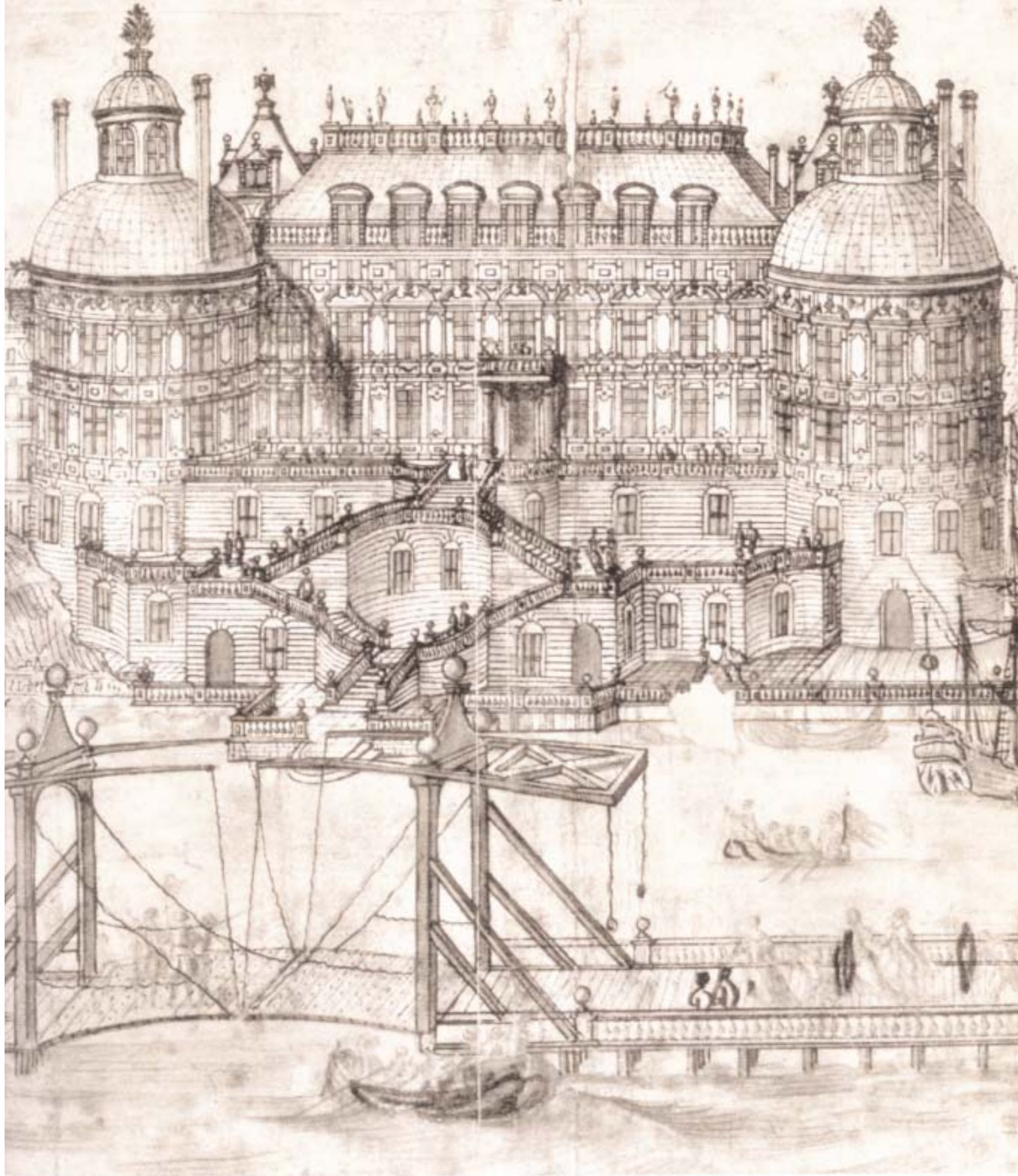

ERLAND MONTGOMERY, *Ansvarig arkitekt*

H^{is} Excell^{ty} Riks Rådets
Palatium i Stockholm

Grefve Carl Gustaf
emot Mälaren.

Wrangelska palatset eller Kungshuset

Wrangelska palatset på Riddarholmen i Stockholm har varit scen för många dramatiska händelser i Sveriges historia.

Efter en period som kungligt residens har byggnaden de senaste 250 åren varit säte för Svea hovrätt.

CATRINE ARVIDSSON, *Konst- och kulturhistoriker*

Stenbocks kurir, oljemålning av Nils Forsberg 1911.

Är det den vilde jägarn,
Som sätter av i sträck?
Ur stugan tittar bonden
Med undran och med skräck ...

Inledningsstroforna till Carl Snoilskys dikt om Stenbocks kurir bär de flesta av oss med sig från skoltiden. Dikten handlar om hur en kurir med budskap om svenska arméns seger över danskarna i slaget vid Helsingborg förs genom landet till riksänkedrottningen Hedvig Eleonora i Stockholm. Då den utmattade kuriren stapplar in i drottningens gemak reser hon sig och erbjuder den unge officeren att sitta i sin länstol. Här följer i dikten den strof som, näst inledningen, brukar vara den man minns bäst:

«Sitt herr kornett!» hon säger,
Och hovet skåda får
En syn förutan like:
Han sitter, och hon står.

Det var dock inte på Stockholms slott det hela utspelade sig. Slottet var en övergiven byggarbetsplats vid tiden för slaget vid Helsingborg 1710 och kungafamiljen residerade sedan slottsbranden 1697 i Wrangelska palatset på Riddarholmen. Kanske reflekterar vi i dag inte över att palatset under mer än ett halvt decennium fungerade som kungens residens och att många viktiga historiska händelser är knutna till byggnaden. Här kröntes Karl XII sig själv till konung och här föddes den blivande Gustav III. Ironiskt nog kom sedan hans mördare Jakob Johan Anckarström att tillbringa sin

sista tid före avrättningen i palatsets fängelsehåla.

I år är det 250 år sedan kungafamiljen lämnade palatset på Riddarholmen för att flytta in i det just färdigställda slottet vid Strömmen. Det är också 250 år sedan palatsets nuvarande hyresgäst, Svea hovrätt, flyttade in.

Wrangelska palatsets historia sträcker sig dock ännu längre tillbaka i tiden än så. År 1629 förlänades riksrådet Lars Sparre ett stycke mark på Gråmunkeholmen. Det var en av de första markdonationerna som skulle komma att omdana ön till ett adelsfäste och med tiden ge den namnet Riddarholmen. Donationen omfattade det södra av de två försvarstorn som Gustav Vasa låtit anlägga på holmen på 1530-talet, och berget närmast intill. Sparre lät uppföra ett stenhus på tomten i två våningsplan med det gamla försvarstornet som ett flankerande hörntorn i söder.

Murarna från Sparres palats, med hörnkedjor och fönsteröppningar, har blottats vid tidigare ombyggnader av det nuvarande palatset. Sparres källare är också intakt med murar och valv.

CARL GUSTAF WRANGELS BYGGE

Efter Lars Sparres död ville fältherren Carl Gustaf Wrangel överta palatset, men drottning Kristina förekom honom och inköpte det för hans räkning. Wrangel befann sig i Prag när han i början av juli 1648 fick underrättelse om att drottningen utnämnt honom till generalguvernör i Pommern och dessutom förärat honom Sparres palats i Stock-

Carl Gustaf Wrangels palats på Riddarholmen var under det sena 1600-talet Stockholms närmsta byggnad näst slottet. Erik Dahlbergs teckning till *Svecia Antiqua et Hodierna* visar tydligt palatsets överdådiga fasader.

Branden i Cruusiska huset och Kungshuset natten mellan 15 och 16 november 1802. Längs bort till höger ses Kungshuset och dess södra flygel. Cruusiska huset som revs efter branden syns i fonden med taket helt avbränt. Oljemålning av Martin Rudolf Heland.

holm. Förutom Skokloster som han hade ärvt, erhöll han som belöning för sina krigiska insatser flera gods och skattehemman i Sverige, Finland och Pommern.

Wrangel började snart planera för ett större palatsbygge på Riddarholmen och försökte genom sin bokhållare engagera Jean de la Vallée, som var dåtidens arkitekt på modet: «ville I säga åt La Vallée, att göra mig en så skön modell som han kan. Jag vill inte hava't för stort och med många rum, men att rummen blifva stora och väl proportionerade på italienskt manier och utföre åt sjön med avsatser och altaner.»

Han kunde diskutera bygget med Vallée när han var i Stockholm på hösten 1650, men kort tid därefter blev Jean de la Vallée utnämnd till Kungl. Maj:ts arkitekt och drottningen föreslog att han istället skulle anlita Nicodemus Tessin d.ä, men denne var inte mindre

upptagen. Wrangel lät därför en böhmisk arkitekt göra ett förslag som skickades till de la Vallée. Bokhållaren kunde efter något år meddela att de la Vallée tagit sig tid att mäta upp tomten och påbörjat ett förslag enligt Wrangels önskemål med ett torn också i det nordvästra hörnet, men i övrigt ogillade han byggherrens plan.

Arbetet med sprängningar och uppurning av det nordvästra tornet påbörjades ändå våren 1652, utan att några färdiga ritningar förelåg. Det blev slutligen Tessin som utarbetade huvudritningarna 1657, och det var då bygget kom igång på allvar.

Sparres palats byggdes på med en halv våning och förlängdes så att de runda tornen delvis byggdes in i huvudlängan. Mot öster tillkom två breda flyglar som avslutades med fyrkantstorn. Även trapphusen, som förlades till flyglarna, markerades i höjd som fyrkants-

torn och fick dessutom en rik fasaddekor i sandsten. På avbildningen i Erik Dahlbergs *Svecia Antiqua et Hodierna* är de två runda tornen och flyglarnas yttre fyrkantstorn krönta med lanterniner och fasaderna har en rik utsmyckning, sannolikt väl överensstämmande med verkligheten.

Palatset fick en treskeppig genomgående entréhall med nio kryssvalv som hade likheter med entrén på Skokloster. Den mest storslagna entrén förlades till sjösidan med ett system av terrasser och trappor. Det är tveksamt om den hamnanläggning som Sveciasticket visar verkligen kom till utförande. Bevarade räkenskaper vittnar däremot om den påkostade inredning som utfördes av stuckatörer, målare och konstnärer.

I huvudbyggnaden planerades en praktfull festsal som i höjd skulle uppta både huvudvåning och halv våning. En plafond till festsalen som Wrangel be-

Trapphusen hade ursprungligen öppna loggior mot gården. Balusterdockorna murades in i fasaden som en kompromiss mellan arkitektens vision och anpassningen till klimatet.

I källaren finns fortfarande orörda fängelsehålor där häktade personer förvarades. Här satt bland andra kungamördaren Anckarström i väntan på sin dom och avrättning.

ställdes av David Klöcker Ehrenstrahl hann sannolikt aldrig utföras. Det allegoriska motivet skulle ha anspelat på beställarens heroiska insatser på slagfältet, hans ädla sinnelag och trohet mot kung och fosterland. När Carl Gustaf Wrangel dog 1676 stod ännu flera rum oinredda och arvingarna hyrde ut palatset till privatpersoner.

KUNGSHUSET

År 1693 härjades Wrangelska palatset av en eldsvåda som brände av taket och det översta våningsplanet. Fyra år senare brann slottet Tre kronor och Kungl. Maj:t beslöt att köpa Wrangelska palatset för kungafamiliens behov. Den kungliga familjen bestod av änkedrottningen Hedvig Eleonora, den unge kungen Karl XII och hans systrar Ulrika Eleonora d.y. och Hedvig Sofia.

Slottsarkitekten Nicodemus Tessin d.y., som ritade och ledde det kungliga

slottets återuppbyggnad, skulle också svara för renoveringen av Wrangelska palatset eller Kungshuset som det nu kom att kallas. Den översta låga våningen byggdes på till full höjd och byggnaden fick ett brutet yttertak med låga fall. Tornen murades på med ytterligare ett våningsplan. Fasadernas rika barockdekor avlägsnades till förmån för klassiskt släta murar i Tessins smak, men man behöll trapphusens dekor och horisontallister.

Den enda bevarade planen för denna ombyggnad visar Hedvig Eleonoras våning i bottenplanet. I det södra tornet låg hennes audienssal, där också Rådet kunde samlas. Det var sannolikt här som änkedrottningen 1710 tog emot Stenbocks kurir. Kungen logerade i det andra våningsplanet. Lars Sparres och Carl Gustaf Wrangels tidigare festsal blev en rikssal som upptog större delen av huvudlängan, med ett par mindre

rum mot söder och norr i anslutning till tornen.

Vid den här tiden var palatsets södra flygel sammanbyggd med det så kallade Cruusiska huset, som fick en direktförbindelse med Kungshuset och inreddes för de bägge prinsessorna. Nere vid vattnet byggdes ett kungligt bageri och ett kök med logementen för köksbetjäningen. Mot öster sköt tomten långt in på det nuvarande torget, och avslutades med ekonomibyggnader och logement för högvakten.

Ombyggnaden hade kommit så långt att rikssalen kunde inredas provisoriskt till Karl XII:s kröning den 13 och 14 december 1697. Karl XII:s kröning bröt flerfaldigt mot en femhundraårig ritual. Kröningen och kröningsfesten ägde rum i Stockholm och inte i Uppsala domkyrka och slott, och hyllningarna ägde rum före kröningen. Scenen är också historiskt omtalad för att den krönte kungen själv satte kronan på sitt huvud, en handling som traditionellt utfördes av ärkebiskopen som en symbol för den gudomliga nåden och makten. Han avstod dessutom från att svära kröningseden. Ceremonien inleddes den 13 december med en hyllningsfest på Kungshusets gård, som av Tessin förvandlats till en praktsal med textilier i blått och guld. På ett podium stod silvertronen under en tronhimmel i violett sammet med guld- och silverbroderier samt fyra piedestaler med obelisker krönte med glober och stjärnor. Två bronserade lejon vaktade tronen.

De fyra stånden svor sina trohetseder i rangordning och ståndens företrädare paraderade förbi kungen och kysste hans hand i samma ordning. Under kvällens kröningsmåltid var rikssalen helt inklädd med svart kläde, sannolikt tillvarataget efter Karl XI:s begravning, och salen lystes upp av försilvrade vaxljus. Längst fram satt den 15-åriga kungen vid ett eget bord på ett uppbyggt podium under en svart tronhimmel och med kronan på sin hjässa.

Rikssalen användes under den tid som huset var kunglig bostad för riksdagens öppnande och gudstjänster och som festsal och teatersalong. Estrader, läktare och altaren monterades upp efter behov. 1715 dukades här bröllopsmiddagen för Ulrika Eleonora d.y. och Fredrik av Hessen och under en senare epok arrangerades flera barndop för Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas barn.

Palatsets utseende innan fyrkantstornens huvar rekonstruerades 1898.

H. T. Holmgrens förslag till restaurering från 1892 var mer påverkat av nyrenässansen än av den tessinska arkitekturen.

T.h. Fasaden är åter ompudsad och avfärgad i den ursprungliga vita kulör som palatset återfick 1984–85.

Inför den prussiska prinsessan Lovisa Ulrikas ankomst och de närmast följande åren, förnyades inredningarna i flera rum. Rikssalen hade dittills fått dagsljus endast från de översta fönstren och väggarna täcktes av vävda tapeter som beställts till drottning Kristinas kröning 1650. Nu frilades de nedre fönstren och salen fick en ny rokokoinredning.

OMBYGGNAD FÖR DE STATLIGA ÄMBETSVERKEN

År 1754 kunde kungafamiljen flytta tillbaka till slottet. De statliga ämbetsverk som hade haft sina lokaler i det gamla slottet skulle samlas i Kungshuset efter utflyttningen, och överintendenten Carl Johan Cronstedt fick lämna förslag till ombyggnad för minsta möjliga kostnad. Statskontoret och Räntekammaren flyt-

tade in i huvudbyggnadens bottenplan, och Kammarkollegiet och Kammararkivet disponerade den södra flygeln och södra tornet i samma plan samt några rum i det Cruusiska huset.

De största ombyggnaderna gjordes för Svea hovrätt en trappa upp. I huvudlängan inreddes 'stora domsalen' som upptog större delen av den tidigare rikssalen, som delats i två våningsplan. Flyglarna fick genomgående mittkorridorer med rum på bägge sidor. Efter hand fick också Vitterhets-, Historie- och Antikvitetskollegiet lokaler i huset.

Det övre planet i den tidigare rikssalen uppläts åt den av Christofer Polhem år 1700 grundade Laboratorium mechanicum, eller Kungl. modellkammaren som den kallades vid den här tiden, med modeller av Polhems och andra uppfinnares verk. I det östra hörnet av

den yttre borggården låg några byggnader som byggdes om för Collegium medicum. Där inreddes bland annat en anatomisal.

År 1802 härjades huset på nytt av en svår eldsvåda. Delar av huset skyddades genom de brandväggar och brandbottnar som tillkommit som en följd av erfarenheterna från slottsbranden. Södra flygeln och det södra tornet blev mest illa skadade, och det Cruusiska huset brandskadades så svårt att det inte gick att renovera. Man kunde rädda hovrättens handlingar och inventarier, och modellerna fördes ut ur huset innan taket störtade in och dödade en av soldaterna och skadade en annan svårt.

Fyra dagar efter branden tillsattes en kommitté för återuppbyggnaden och Carl Christoffer Gjörwell anlätades som arkitekt. Man beslöt att palatset skulle

friställas «som dess läge, anläggning och prydeliga byggnadsart förtjäna», och som också motiverades av brandskyddet. I mars 1803 hade Gjørwell ritningarna klara, men det blev Fredrik Blom som fick bearbeta förslaget och göra arbetsritningar.

ETT STEG BAKÅT OCH TVÅ STEG FRAMÅT

Palatset ställdes i ordning efter största ändamålsenlighet och sparsamhet, men exteriören fick en utformning efter estetiska ideal; den nyantika stramheten låg i tiden. Fyrkantstornen miste sina kupoler och trapphusens torn försvann. Taket blev flackare, vilket motiverades som mer praktiskt om man måste rycka ut med brandredskapen igen, men det var sannolikt också en eftergift för den rådande smaken.

Wrangelska palatsets spartanska ex-

teriör föll inte det sena 1800-talet i smaken och arkitekten H. T. Holmgren fick göra ett förslag till restaurering som godkändes av Överintendentsämbetet 1892. Taket skulle få en högre resning och åter krönas med huvar, lanterniner och spiror, men förslaget var mer påverkat av nyrenässansen än av Tessins arkitektur.

Det är troligt att den då pågående debatten om stileklekticismen, och som utlöstes av restaureringarna av Uppsala domkyrka och Gripsholms slott, fick Överintendentsämbetet att tänka om. De rekonstruerande insatserna av Wrangelska palatset begränsades till de östra fyrkantstornen som återfick sina barockhuvar med lanterniner 1898.

Vid 1945–49 års renovering revs mellanväggarna i vestibulen för att återge förstugan något av dess ursprungliga ut-

seende, och vindsvåningen inreddes med rundbågiga takkupor.

Efter en rättegångsreform kom Svea hovrätt att ta hela byggnaden i anspråk 1954, och det var åter dags för en omdisponering av lokalerna. Inför en fasadrenovering 1984–85 gjordes en antikvarisk utredning för att fastställa palatsets ursprungliga kulör. Det ockrafärgade palatset blev åter vitt. Hörn, takfot, lister och sockelväning avfärgades i grått.

I samband med den senast genomförda ombyggnaden har man passat på att snygga upp fasaderna för att slippa resa ställningar på nytt om några få år. Utseendet har inte förändrats. Den invändiga ombyggnaden har varit desto mer nydanande och kommer att beskrivas i en separat artikel. **KV**

Tigerburarna på Skeppsholmsberget

Navigare necesse est – att segla är nödvändigt, men utan tackel och tåg seglar man just ingenstans. Tackel och tåg och i viss mån exotiska djur kommer att figurera i denna artikel, som handlar om ett ovanligt långt hus med skiftande öden.

STAFFAN NILSSON, *Fil.dr i konstvetenskap, byggnadsantikvarie*

PÅ 1640-TALET flyttade flottan med sitt skeppsvarv från nuvarande Blasieholmen till Skeppsholmen, där nya byggnader uppfördes för den brokiga verksamheten.

De seglande skeppen behövde väldiga längder tågvirke av olika slag och det största byggnadsprojektet blev mycket riktigt en repslagarbanan, som uppfördes åren 1654–63 på bergåsen på Skeppsholmens nordöstra del.

Byggnaden, som syns på Jean le Pautres kopparstick över Karl x Gustavs begravning 1660, var uppförd av tegel i en våning med vind under ett spåntäckt sa-

”Ännu efter snart 300 år, lever minnet av den algeriske sjörövarfurstens gåva”

deltak. Den långa odekorerade fasadens monoton bröts endast av de rektangulära fönsteröppningarna, som var placerade i två rader ovanför varandra. Vid norra änden fanns en större utbyggnad med okänd funktion. Samtidigt med

repslagarbanan byggdes vid stranden, på den nordöstligaste delen av holmen, en stenbyggnad som användes som tork- och tjärhus för det nytillverkade tågvirket. Huset syns till vänster om repslagarbanan på le Pautres stick. Delar av denna badstuga, som byggnaden också kallades, ingår i det nuvarande Råseglarhuset.

Den italienske diplomaten Lorenzo Magalotti företog 1674 en resa genom Sverige och under resan avbildade och beskrev han allehanda företeelser och märkvärdigheter i det exotiska landet. Bland mycket annat avbildade han

Skeppsholmen på en stor utsikt tagen från väster, på vilken vi ser Amiralitetshuset, repslagarbanan och annan bebyggelse på holmarna.

BRINNANDE BANOR

På aftonen den 9 april 1676 låg skeppet Västervik uppankrat på Stockholms ström. En skeppare med det passande namnet Menlös lyckades under aftonsången sätta eld på hela fartyget och gnistorna från branden spred sig raskt till Skeppsholmen där de antände repslagarbanans spåntak och tjärhuset. Taket på reparslagarbanan brändes raskt

av och så gott som alla verktyg och all ineliggande materiel förstördes. Sannolikt återstod bara yttermurarna efter branden, men huset sattes i stånd på nytt. På Willem Swiddes Stockholmsutsikt från 1693, i Erik Dahlbergs *Svecia antiqua et hodierna*, ser man den återupbyggda repslagarbanan. Exteriören visar nu endast en rad med fönster och utbyggnaden på norra sidan är borta.

Flottan flyttade till Karlskrona 1680 och Nils G. Wollin säger i sin bok om Skeppsholmen på ett ställe att repslagarbanan därefter arrenderades ut till en civil repslagare och delvis användes

som förråd. Därefter skulle flottan i flera decennier ha tillverkat sitt tågvirke i en bana på Kungsholmen. I kapitlet om Råsegelarhuset säger han dock att banan användes av flottan ännu 1695.

Det är väl tänkbart att repslagarbanan på Skeppsholmen användes av flottan till dess att replageriet på örlogsvärvet i Karlskrona stod färdigt 1696. Denna välbevarade 300 meter långa repslagarbana av trä var för övrigt i bruk ända till 1961.

Under 1600-talets sista år var Sverige drabbat av missväxt, och stora skaror utblottade människor från Sverige och

Finland samlades i Stockholm och drev omkring i staden på jakt efter försörjning. Karl XI klagade vid upprepade tillfällen hos sin överståthållare Christopher Gyllenstierna över förhållandena. För att skapa ordning samlade man i maj 1697 de fattiga på Skeppsholmen och inlogerade dem i repslagarbanan, som nu uppenbarligen inte användes för sitt egentliga ändamål.

På eftermiddagen den 7 maj 1697 kom elden lös i det gamla slottet Tre kronor och redan vid halvtretiden stod hela byggnadskomplexet i ljusan låga. Den hårda västanvinden förde snabbt elden över till Skeppsholmen och antände repslagarbanan, som skadades allvarligt. Trots detta inhystes de fattiga även i fortsättningen i den nu sönderbrända byggnaden. Förhållandena där var bedrövlige och många av inhysingarna dog av sjukdomar och umbäranden, men före vintern 1697 hade de fattiga flyttats från Skeppsholmen. Därefter stod huset under en tid tomt och oreparerat.

I januari 1699 beslöt Karl XII att Kunglig Majestäts drabanter – den 200 man starka kungliga livvakten som bestod av idel officerare – skulle förläggas till Skeppsholmen. Nya kaserner byggdes på holmens västra del – nuvarande Östra och Västra boställshusen – medan repslagarbanan byggdes om till stall för drabanternas hästar. Dessa hästar var, i förhållande till den 'moderna' kavallerihästen, mycket småvuxna med en mankhöjd som sällan översteg 148 centimeter. De karolinska hästarna fyllde alltså knappast måttet för dagens största ponnies, däremot var de förhållande-

vis breda och kraftiga. Dessa små krabater förmådde därför ändå att bära sina ryttere i anfall i galopp och under långvariga förföljelsemanövrer.

Det var konungens arkitekt Nicodemus Tessin d.y. som fick ansvaret för genomförandet av det samordnade projektet, som trots materialbrist gick tämligen snabbt.

Stallbyggnaden uppfördes i en våning med foderskulle under ett säteritak, som ersatte det gamla sadeltaket.

Arbetena underlättades betydligt av att repslagarbanans murar uppenbarligen var intakta och de bör därför till stora delar finnas kvar i den nuvarande byggnadens bottenvåning.

De helt odekorerade fasaderna fick troligtvis en gul kulör bruten i rött, eftersom även en tunna stött tegel gick åt till anstrykningen. Detta var för övrigt i linje med den färgsättning Tessin valde för den ombyggda norra slottslängan, som stod färdig före branden 1697. Stallets sockel färgades grå och fönstersnickerierna var målade i brunt. Säteritaket italian målades i olivgrönt med målade blindfönster och själva taket var täckt med holländskt taktegel.

Under år 1700 inreddes stallet med panelningar, spiltor med bottnar, sidoväggar, krubbor och annat som hörde till en stallinredning; projektet var helt avslutat 1704. Det tessinska stallets utseende framgår av en uppmätning från 1740.

När Tessin tog sig an stallbygget på Skeppsholmen hade han just fullbordat ett vida ståtligare hästviste, nämligen det nya Hovstallet på Helgeandsholmen, och erfarenheterna därifrån bör ha

kommit till god nytta vid inrättandet av drabantstallet.

Drabanterna fick dock aldrig ta sin nya förläggning på Skeppsholmen i besittning eftersom det stora nordiska kriget bröt ut 1700 och krigsmännen följde sin konung i fält – de flesta för att aldrig återvända.

TIGRAR, LEJON OCH EN VILDKATT

Det påkostade stallet stod tomt och oanvänt under många år, medan stora nordiska kriget rasade och utarmade riket. Detta krig visade på behovet av fartyg som kunde navigera i de trånga och grunda svenska och finska skärgårdarna och mäta sig med en av Peter den stores nyskapelser – den mäktiga ryska galärfloTTan.

Det första motmedlet mot ryssarnas galärer var Stockholms skepps- och galäreskader, som bestod av roddgalärer samt mindre segelfartyg och fregatter. Den stationerades 1715 på Skeppsholmen och innebar flottans återkomst till ön. Efter den ryska roddfloTTans härjningar av den svenska kusten 1719 började Sverige att på allvar bygga upp en skärgårdsflotta med galärer som stomme. Därför byggdes, under åren 1724–28, ungefär hälften av drabantstallets södra del om till inventarieförråd. I första hand var det galärens artillerieffekter som förvarades här, varför byggnaden nu började att kallas Tyghuset. Efter det misslyckade kriget mot Ryssland 1741–43 utvecklades den svenska skärgårdsflotta under Augustin Ehrensvärds och Fredrik Henrik af Chapmans ledning till ett slagkraftigt vapen.

Skeppsholmen med Amiralitetshuset och repslagarbanan på Lorenzo Magalottis teckning från 1674.

En teckning av Erik Dahlberg från slutet av 1600-talet visar tydligt utbyggnaden vid repslagarbanans norra ände.

T.h. Stockholmsutsikten på Swiddes gravyr från 1693 i Erik Dahlbergs *Svecia Antiqua et Hodierna* visar den återuppsbyggda repslagarbanan.

Tyghusets slutna magasinsskärmar är välbevarad. Byggnadens framsida vette mot varvet och bakom fasadens många portar förvarades utrustningen till örlogsstationens fartyg och båtar.

År 1731 var Fredrik I kung i Sverige och det året fick han av bejen i Alger en furstlig present. Sådana bestod i svunna tider ofta av exotiska djur – i större eller mindre partier. I det här fallet förädrades kungen tre tigrar, tre lejon, en vildkatt samt en frigiven slav som var djurens vårdare. Ursprungligen ingick också två strutsfåglar och två hästar i gåvan, men dessa kräk hade avlidit under sjötransporten, som företogs med skeppet *Verden* under befäl av kommandör Paul Cronhawen. Ett par hästar som nått Fredrik landvägen från Göteborg överlevde dock.

Arkitekten Carl Hårleman fick i uppdrag att skyndsamt ställa i ordning en

boning för de vilda djuren – en lejonkula – med tillhörande locus för deras vårdare i den norra delen av drabantstallet.

Det är tveksamt om kulan ens kom i bruk eftersom djuren, så när som på de levande hästarna, snart överläts åt August den starke av Sachsen, men episoden etsade sig fast i det allmänna medvetandet och långt in på 1800-talet benämndes utrymmet Lejonkulan i flottstationens interna brevväxling.

FÖRFALL OCH STOLTA PLANER

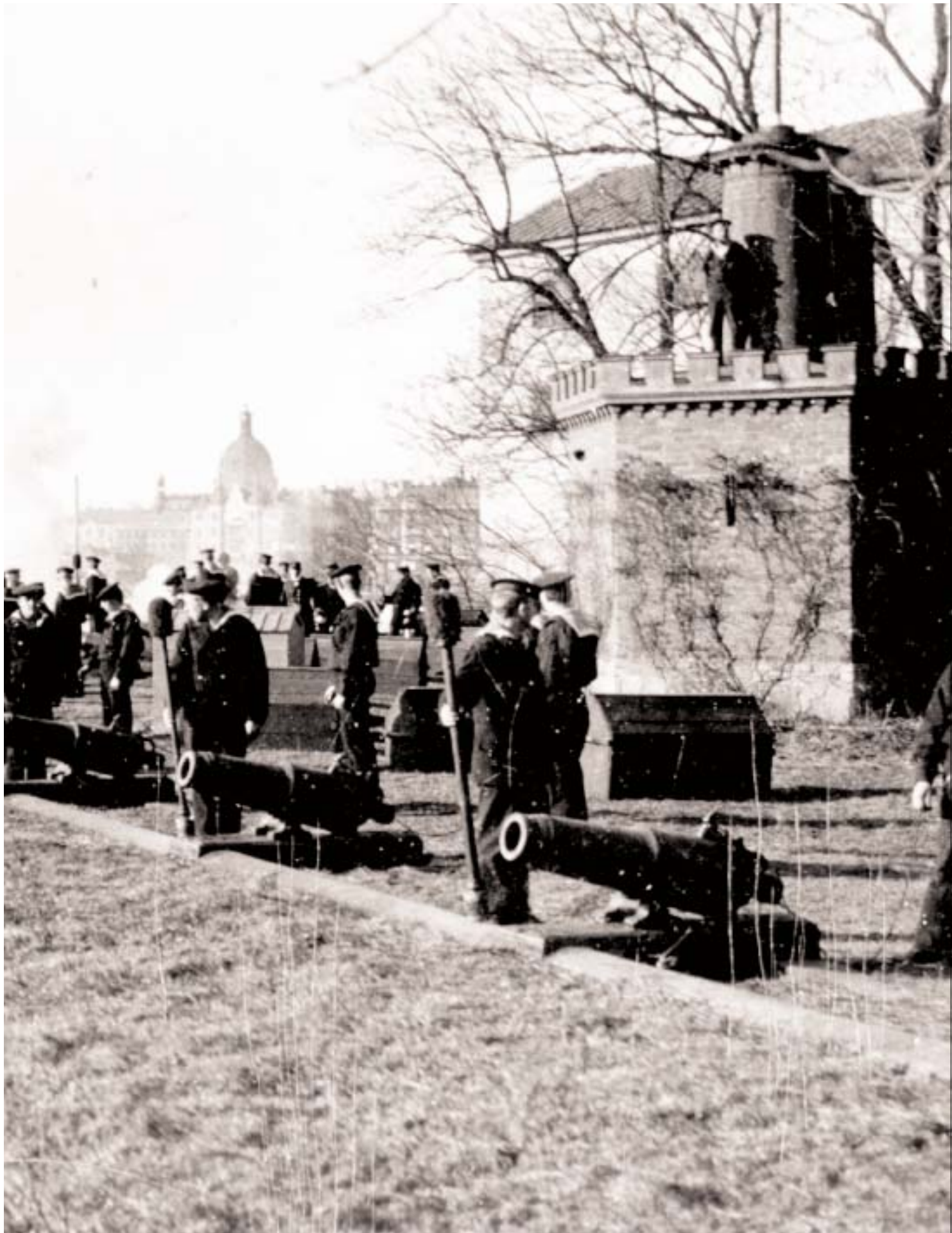
Under den långa tid som byggnaden stått helt eller delvis oanvänd hade den fått förfalla och vid en besiktning 1732 konstaterades att huset var illa åtgånget.

Det reparerades nödtorftigt och den forna lejonkulan i den norra delen togs i bruk som vagnslider för att några år senare förvandlas till slitagebod, det vill säga magasin för kasserad materiel.

Stadsarkitekten i Stockholm, den gamle karolinen Johan Eberhard Carlberg, fick 1740 i uppdrag att utarbeta ett förslag till att inreda tacklagebod och ett magasin i Tyghuset – det vill säga en mer permanent och rationell lösning än 1720- och 30-talens av nödtorften betingade åtgärder. I markplanet inreddes 21 inventarielamrar för fartygens uppställning – det var rektangulära rum med ingång från varje kortsida. Samtidigt entresolerades en del av byggnaden och

På en lavering från 1765, som tillskrivits kronprins Gustav (III), ser man Tyghuset som det tedde sig efter reparationerna och ombyggnaderna på 1740-talet.

därigenom tillkom den låga våningen ovan inventariiekamrarna. Entresolen disponerades med ett fyrtiotal kvadratiska förrådsrum utmed en mittkorridor. Den södra delen av byggnaden som utnyttjades som tyghus fick dock stå kvar i sitt förfallna skick. Inte heller lejonkulan längst i norr byggdes om, vilket Carlberg föreslagit.

Men ännu, efter snart 300 år, lever minnet av den algeriske sjörövarfurstens gåva. Inventariiekamrarna fick nämligen en viss likhet med de boningar för vilda djur som finns i den gamla sortens zoologiska trädgårdar, och kallas därför än i denna dag för – tigerburar.

I början av 1740-talet var hela tyghuslängans tak så genomruttet att det måste rivs ned och 1743–44 ersattes det tessinska säteritaket med ett enkelt valmat sadeltak som täcktes med plåt i stället för tegel. Året därpå reparerade man också tyghusavdelningen i söder.

Av inventariiekamrarna eller tigerburarna finns fortfarande några stycken kvar i tämligen orört skick.

På en lavering som kronprins Gustaf utförde 1765, ser vi Tyghuset som det tedde sig efter ombyggnaderna och reparationerna på 1740-talet.

År 1803 anlades ett salutbatteri strax väster om Tyghuset. Batteriet flyttades 1827 till nuvarande Tyghusplan, alltså alldeles utanför det som nu är Östasiatiska museets entré. Batteriet försågs omsider med ett litet götiskt tegeltorn där salutpersedlarna förvarades. Batteriet var länge bestyckat med en uppsättning 12-pundiga karronader, men omkring 1890 ersattes dessa med två stycken Engströms snabbskjutande maskinkanoner – ett antal som senare ökades till fyra. Batteriet låg kvar till början av 1960-talet då det flyttades till en plats norr om Amiralitetshuset för att inte Östasiatiska museets spröda föremål skulle gå i kras vid saluteringsarna.

STORSLAGNA PLANER

På 1810-talet föreslog eskaderchefen i Stockholm, konteramiral Carl Fredrik Coyet, att Tyghuset skulle byggas om till kasern för att man skulle få bukt med de allt mer besvärande lokalproblemen

År 1827 anlades ett salutbatteri på Tyghusplan. Batteriet var bestyckat med ett antal 12-pundiga karronader och försågs så småningom med ett litet götiskt tegeltorn. Foto från före 1890.

på Skeppsholmen. Genom Överintendentsämbetets försorg gick uppdraget att projektera ombyggnaden till Gustaf af Sillén – en arkitekt som är mest känd för sin ombyggnad av Rosersbergs slott för Gustav III:s bror, Sveriges storamiral hertig Carl – sedermera kung Karl XIII.

På sommaren 1816 presenterade Sillén sitt förslag, som var minst sagt spektakulärt och bör ha förskräckt initiativtagaren Coyet som nog hade tänkt sig något anspråkslösare. Sillén, som hade svårt att få uppdrag, tog tillfället i akt att ta i rejält – i storlek överträffade projektet helt enkelt alla tidigare byggnadsföretag på Skeppsholmen. I och för sig skulle det gamla husets murar behållas, men kasernen skulle bli bredare och högre – två våningar ovan bottenvåningen. Dessutom skulle den få ett utspringande mittparti och två rejält tilltagna flyglar.

Det centrala rummet i anläggningen skulle bli en överbelyst sal som gick genom två våningar. Rummets väggar skulle indelas med toskanska pilastrar i två etage och i övrigt skulle det vara dekorerat i anslutning till Hoglandssalen på Rosersberg – ett verk av Sillén från 1788. Sjöslaget vid Hogland, i Finska viken, utkämpades den 17 juli 1788 mellan de svenska och ryska högsjöflottorna. Den svenska flottan leddes av hertig Carl och till åminnelse av bataljen gjorde Jean Louis Desprez en väldig målning – Slaget vid Hogland – som är centralmotivet i salen på Rosersberg.

Det förtjänstfulla i Gustaf af Silléns kasernförslag var exteriören, som gestaltades i empire med kvardröjande gustavianska drag. Hade projektet genomförts skulle Stockholm ha begåvats med en vy av Sankt Petersburgsk klass – en slags pendang till Fredrik Bloms gardeskasern vid Storgatan.

I sammanhanget bör man hålla i minnet att Sillén ju sedan länge var Karl XIII:s arkitekt och att han därför kanske också ville uppföra denna väldiga marinkasern som ett slags äreminne över sin långvarige välgörare. Av allt detta blev nu intet, utan det gamla huset fick stå kvar i sin frihetstida skepnad.

Dock inreddes i slutet av 1820-talet en del av den forna lejonkulan till inventariiekammare och entresolerades i sin helhet.

Efter sin pensionering väckte amiral Coyet 1849 ett förslag att inrätta ett museum för flottan och sjöväsendet i

Tyghusets norra del. Coyet var för övrigt ingen söndagsseglare, utan han hade förtjänat sina galoner till sjöss och i strid. Bland annat hade han kämpat med skärgårdsflottan i kriget 1788–90 och tjänstgjort ombord i fregatten *Bellona* på dess expedition till Marocko, en expedition som lyckligtvis avslutades utan exotiska djur i lasten.

Flottans arkitekt, översten och professorn Fredrik Blom, utarbetade på amiralens uppdrag ett ombyggnadsförslag i nygotisk stil, ett formspråk som han hade börjat tillämpa redan på 1830-talet, när Galärvarvets vaktbyggnad och mur uppfördes. Samtidigt med museiprojektet gjorde Blom ett förslag till att klä även Råseglarhuset i en liknande stildräkt. Men inte heller dessa projekt realiserades.

Det dröjde till 1855 innan det verkligen blev av att gripa sig an huset på allvar. Då påbyggdes det i hela sin längd med en våning, efter ritningar av Gustaf Adolf Blom. Blom var kapten i Flottans mekaniska kår och efterträdde 1853 Fredrik Blom som flottstationens arkitekt. Han anställdes 1824 som nivelleur vid Skeppsholmskyrkobygget och blev 1829 löjtnant vid Flottans mekaniska kår. Blom biträdde under en lång följd av år Fredrik Blom och vikarierade för denne vid flera tillfällen. Blom efterträddes vid sin död 1859 av Victor Ringheim som flottstationens arkitekt.

På 1880-talet gjordes rätt stora förändringar i Tyghuset efter Ringheims ritningar.

Victor Ringheim utarbetade även ett par förslag till ombyggnad av det södra partiet för flottans arkiv, som funnits där sedan 1830-talet. Inget av dessa projekt realiserades dock.

BYGGNADSMINNESMÄRKE

År 1894 byggdes tegelmuren mellan Tyghusets norra gavel och vattnet. Ritningarna utfördes av ingenjören Hjalmar Richert i den medeltidsinspirerade stil som Fredrik Blom introducerat vid flottstationen. Vid den tiden nådde vattnet ända fram till foten av Tyghusberget. Senare gjordes de utfyllnader i vattnet som numer är en del av den promenadväg som bland annat leder till Slupskjulsplan och Moderna museets nya entré. I samband med utfyllnaderna förlängdes den gamla muren.

Tyghusets norra del byggdes på 1916–17 med ytterligare en våning, ef-

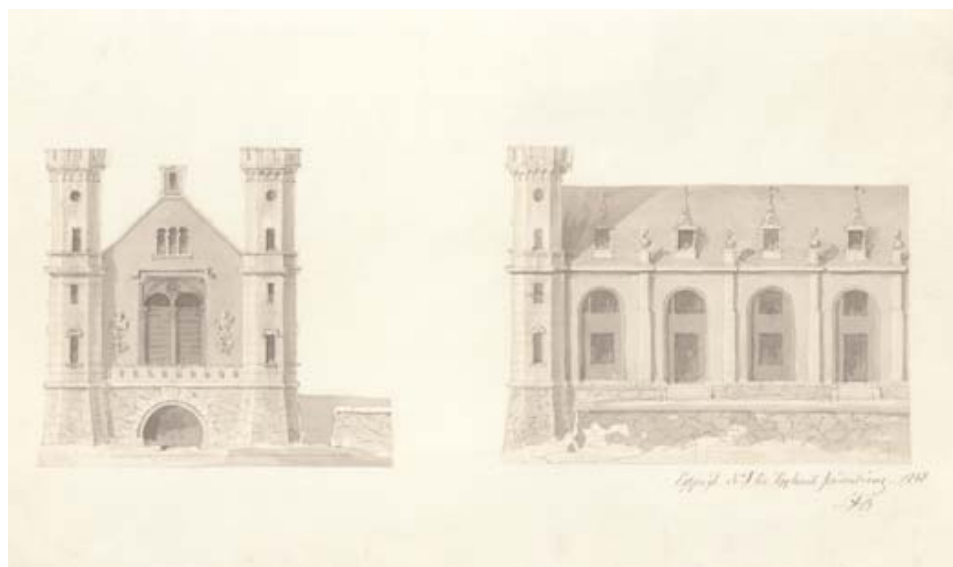
ter ritningar av Sixten C:son Sparre, som var chef för Byggnadsdepartementet vid flottstationen i Stockholm. Det var ett tilltag som utsattes för skarp kritik av samtiden, som ansåg att påbyggnaden störde Skeppsholmens kontur och förstörde det nära 200 meter långa husets monumentalverkan. Kritiken får nog också anses ha varit befogad, eftersom en del av husets längdverkan gått förlorad och det numer lätt upplevs som två skilda byggnader.

Efter den sparreska påbyggnaden gjorde flottan under sin återstående tid som förvaltare av huset inga ytterligare väsentliga ombyggnader.

Däremot byggdes den norra förhöjda delen av Tyghuset om 1962–63 för att inrymma Östasiatiska museet och ett par andra verksamheter, och nyligen har ännu en stor ombyggnad för Östasiatiska museet avslutats. Detta kommer att skildras i en kommande artikel.

Tyghusets exteriör skyddades som byggnadsminnesmärke enligt beslut av Kungl. Maj:t den 25 januari 1935. Genom regeringsbeslut 1993 och 1997 fastställdes skyddsföreskrifter för det statliga byggnadsminnet Skeppsholmen och Kastellholmen och i dessa fick Tyghuset-Östasiatiska museet ett preciserat skydd med avseende på exteriören, stommar och 'den ursprungliga planlösningen'. **KV**

Ombyggnaden 1916–17 gjorde att Tyghusets långsträckta monumentalverkan delvis gick förlorad. Påbyggnaden av en tredje våning på husets norra del gör att det i dag kan upplevas som två skilda byggnader.

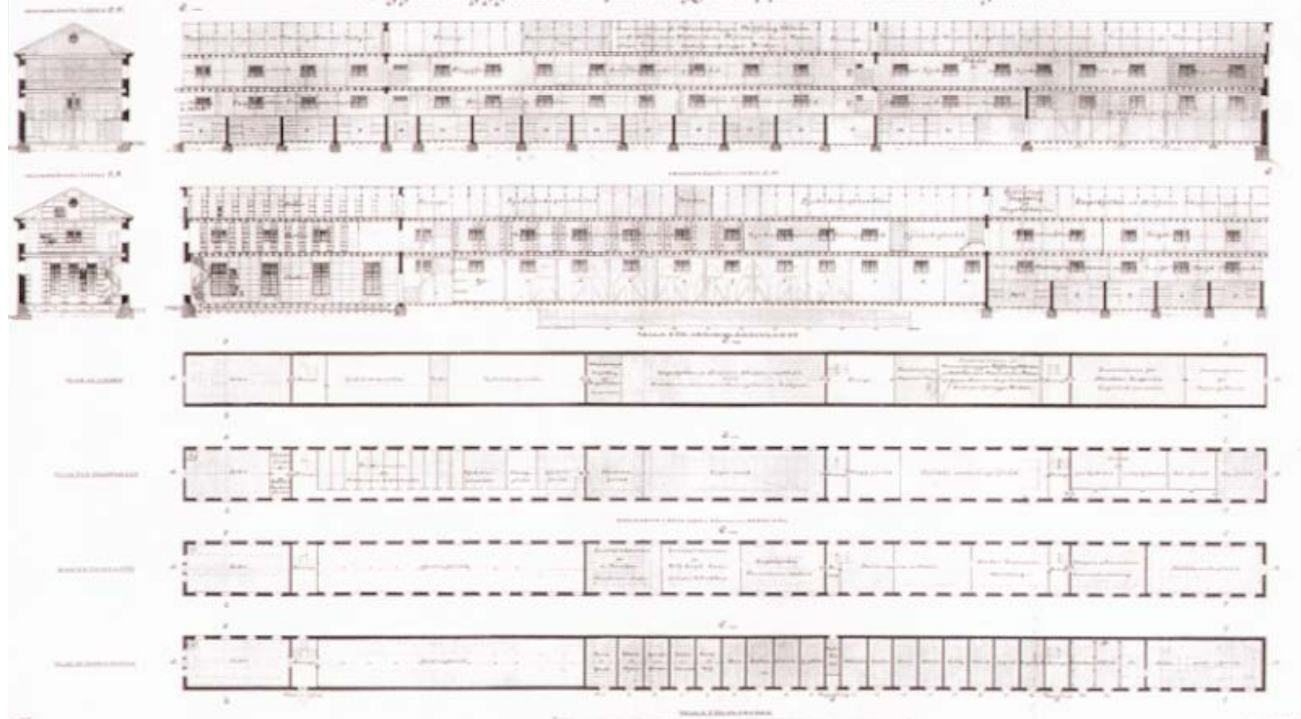

Fredrik Bloms förslag till omgestaltning av Tyghuset i nygotisk dräkt.

T.h. Plan och sektionsritning till Tyghuset från 1884. Ritningen visar tydligt byggnadens extremt långsmala proportioner som röjer dess ursprung som repslagarbana.

Byggnadsbyggnadens på Nong Sjöppoholmen invändning år 1884.

N

NOTISER

TVÅ AV EUROPA NOSTRAS UTMÄRKELSER TILL SFV

Statens fastighetsverk blev dubbelt belönat när det internationella European Union Prize for Cultural Heritage / Europa Nostra Awards delades ut den 4 juni.

Förvaltarna för Hovdala slott och Borgholms slott fick båda pris «för ett föredömligt bevarande av kulturarvet».

Europa Nostra är en intresseorganisation som bildades för 40 år sedan med syfte att värna om kulturarvsfrågor i Europa. Europa Nostras förstapris gick till Bellevue Teatret i Köpenhamn. Villa Barabàs i Budapest och Mercado De Colon i Valencia belönades med medaljer och resterande 17 pristagare fick diplom och plakett i brons att pla-

cera på respektive byggnad.

Hovdala och Borgholms slott fick pris i kategorin arkitekturav. Europa Nostra-priset delas även ut i kategorierna vård av kulturlandskap, konstsamlingar, arkeologiska utgrävningar och framstående forskning inom kulturarvsområdet.

Föredömligt arbete

Juryns motivering för Borgholms slott löd på engelska: «For the exemplary conservation of the ruined castle by means of the revival of traditional mortar techniques

and giving enhanced access through elegant solutions.» Vilket kan översättas till «för ett föredömligt arbete med att bevara slottsruinen med traditionell murteknik och öka platsens tillgänglighet genom eleganta lösningar».

För Hovdala slott löd motiveringen: «For the delicate restoration of a 16th century castle using ingenious solutions to integrate technical installations into the old building», vilket på svenska blir ungefär: «för det känsliga arbetet med att restaurera 1500-talsslottet och genom smarta lösningar få in tekniska installationer i den gamla byggnaden».

Pristagarna Nils-Eric Pålsson och Ingemar Kruuse från SFV var mycket glada.

– En fantastisk bekräftelse av ett långt och målmedvetet arbete. Det här känns väldigt, väldigt roligt, säger Nils-Eric Pålsson, förvaltare av Hovdala slott.

– Vi är oerhört stolta över att ha blivit förärade detta pris! Övriga belönade byggnadsverk var samtliga fantastiska vilket gör att vårt pris känns extra värdefullt. Prisutdelningen var något utöver det vanliga, det kändes verkligen högtidligt, berättar Ingemar Kruuse, förvaltare av Borgholms slott.

Under Europa Nostras 40-åriga historia har Sverige vunnit fem medaljer och 23 diplom. Syftet med priset är att främja restaureringskonsten och att stimulera kunskapsutbyte mellan länder inom främst Europa.

Hovdala slott.

Borgholms slottsruin.

Nils-Eric Pålsson och Ingemar Kruuse.

EN BRO MELLAN SVERIGE OCH USA

Utrikesdepartementet och Statens fastighetsverk har länge haft en vision om en ny form av ambassad i USA:s huvudstad. En ambassadbyggnad som verkligen fungerar som en brygga mellan olika kulturer – mellan länder, företag och människor. Ett hus som utgör en arena för kreativa möten mellan

svenskar och amerikaner. Som inspirerar med utställningar, events, seminarier, händelser och nyheter.

Resultatet av en arkitekttävling – House of Sweden – uppförs nu på en tomt i Georgetown, vid strandkanten av Potomac och Rock Creek. Byggnaden kommer att i framtiden förändra Washingtons stadsbild.

Företag med svensk inriktning erbjuds nu att hyra exklusiva bostäder, med tillgång till husets cirka 700 kvadratmeter stora fullt utrustade konferenscenter på en av världens största marknadsplatser. En unik chans för svenska entreprenörer som vill etablera sig eller stärka sin position på den amerikanska östkusten.

House of Sweden är en symbol

för svensk öppenhet – en ultramodern glasbox med en krage av ljust trä, uppbyggen av vita pelare samt upplyst av nordiskt ljus. Byggnaden har en totalyta av 6 500 kvadratmeter fördelade på fem plan.

Byggnaden inramas av flera trädgårdsrum under temat «svenska öppna landskap». De angränsar till ett större parkområde och öppnar upp mot strandpromenaden vid Potomac och Rock Creek. Läget och omgivningen inbjuder till besök och möten, med diplomatisk karaktär.

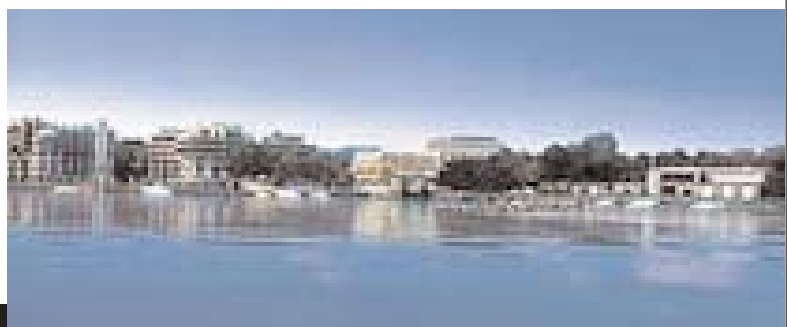
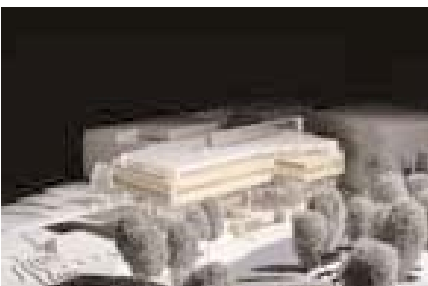
Bostäderna ritas och formges av

svenska och amerikanska arkitekter i samarbete med erfarna aktörer på den exklusiva bostadsmarknaden i Washington D.C.

Arkitekter till ambassadbyggnaden är Gert Wingårdh och Tomas Hansen på Wingårdh Arkitektkontor.

Företag med svensk inriktning erbjuds exklusiv rätt att förhandsboka lägenheter i House of Sweden, innan dessa marknadsförs i USA. Priserna varierar från \$2,000 till \$17,000 i månaden.

Vid tidig bokning kommer hyresgästen att kunna påverka lägenhetens utformning och inredning.

Aktertimmer lyfts på plats.

Nedan. Kanonverkstaden invid briggens stapelbädd.

Övningsbriggen Gladan.

Briggen på Skeppsholmen

En brigg är ett litet tvåmastat segelfartyg med oftast mycket goda seglings- och manöveregenskaper. Riggen, med råsegel på båda masterna, kräver en stor besättning. Det gjorde att briggarna under slutet av segelfartygsepoken alltmer kom att trängas undan av fartyg med enklare rigg. Som övningsfartyg kom briggen dock att leva kvar, bland annat i svenska flottans skeppsgossekår.

För några år sedan kölsträcktes en ny brigg på gammal klassisk skeppsbyggermark på Skeppsholmen i Stockholm. Det var Föreningen Briggen/Stockholmsbriggen AB som inledde arbetet på en kopia av flottans övningsbrigg Gladan från 1857.

Föreningen bildades 1995 med syfte att stödja byggandet av en seglande brigg i Stockholm. Planerna var från början

”För några år sedan kölsträcktes en ny brigg”

att bygga fartyget vid Finnboda varv men då förhandlingarna där började gå allt trögare fick föreningen i stället ett erbjudande att bygga briggen på Statens fastighetsverks mark på Skeppsholmen.

År 1997 påbörjades arbetet och nästa år beräknas briggen vara klar för sjösättning.

Under arbetstiden har föreningen även fått disponera den intilliggande kanonverkstaden från 1943 som arbetslokaler.

Under en period såg det mörkt ut för

Briggenprojektet. Bygget tog längre tid än beräknat och lokalerna i kanonverkstaden var bortlovade till Moderna museet som kontor. I slutet av sommaren fick dock problemet en lycklig lösning och Stockholmsbriggen har nu skrivit kontrakt med SFV och kommer att få disponera lokalerna ytterligare ett år. Under den tiden räknar man med att få briggen klar för sjösättning.

– Det känns mycket bra att vi har kommit överens om villkor som gör att båda parter nu kan arbeta vidare i en anda av samförstånd. Det skapar goda förutsättningar för att utveckla den maritima kulturmiljön på Skeppsholmen, säger SFV:s generaldirektör Bo Jonsson.

Statens fastighetsverk kommer även att erbjuda projektet en permanent kajplats på Skeppsholmen.